

A TÖRTÉNELEM ELMÉLETE ÉS FILOZÓFIÁJA.
TANULMÁNYOK.

BEVEZETÉS AZ INTERPSZICHIKAI MEGISMERÉS ELMÉLETÉBE.

A TÖRTÉNELMI MEGÉRTÉS.

ÍRTA:

Dr. DÉKÁNY ISTVÁN

A SZERZŐ KIADÁSA
KOLOZSVÁR
1919

NUR DER, WELCHER DIE ZUKUNFT BAUT, HAT EIN RECHT DIE
VERGANGENHEIT ZU RICHTEN (NIETZSCHE).

AJÁNLOM E KIS MUNKÁT
JÓ S Á G O S A N Y Á M N A K
HÁLÁVAL ÉS TISZTELETTEL.

Ny. STIEF JENŐ ÉS TÁRSA KÖNYVNYOMDÁJÁBAN
KOLOZSVÁRT
1919.

A megértés (interpretáció) problémájával a történelmi és szellemi tudományok egész területén találkozunk. Jelentkezik mint kiindulásmód a történelemben, ahol minden elmúlt megértésének feltétele a források analízise. Mindenütt találunk egy forráspszichikai közeget, melyen megértő módszereinkkel át kell hatolnunk. E megértés elemi folyamat, vele kezdődik minden történetelmélet. Mindenekelőtt azt kell meghatározni, hogy minden megértés egyazon fajúnak vehető-e, avagy elhatárolhatunk egy „történelmi” megértést/Hogy erre csak igenlő választ adhatunk, azt már dolgoztunk^címe is jelzi. A legegyszerűbb elválasztani két megértésmódot. Ha valaki azt mondja, hogy „a háromszög belső szögeinek összege 180° ”, úgy e kijelentése megfelelő geometriai előismeret, révén azonnali megértésre számíthat; megértettük, „mit mond a tétel”. A megértés e fajtát, mely előzött fogatni apparátusra támaszkodik, a rendszeres tudományok tételeinél a¹kalmazzuk, s *fogalmi megértésnek* nevezzük. Ezzel nem megy végbe más, mint előttünk már ismeretes, már kialakult fogalmak viszonyának felismerése; egyedül ily módon értjük meg a matematikai, geometriai tételeket, mert itt konstruált fogalmakról van szó, a megértésnél ezek viszonyának felismeréséről.

Kérdés, hogy a fogalmi megértést teljes megértésnek tartjuk-e avagy tovább is mehetünk? Van-e logikailag hiányzó tag, amidőn egy Ítélet tagjait, összefüggésüket megértettük? Vannak tudományok, melyekben a megértésnek más faja szerepel. „Objektív megismerésnél az ismeret tárgyával épügy állok szemben, mint az, akinek arról alkotott képzetét megértem; ő velem csak annak tartalmát közli s *ezzel egyszersmind azonnal ki is kapcsolódik* — a közölt tartalom fennáll most már önállóan az övével párhuzamosan az én gondolkodásomban és visszamarad anélkül, hogy a közlő egyénből eredve valaminő elhajlást vagy elváltozást szenvedne. Ez esetben az a kifejezés, hogy a szólót megértettem,

nem talál teljesen: tulajdonképen nem a közlő egyént, hanem a közölt dolgot értettem meg.”¹

Ha megértettem a kifejezett, jelölt fogalmak tartalmát, ha ítéletté kapcsolásuk szükségképiségét elismertem, mindez a történelmi megértés számára elégtelen: itt értenem kell a közlő egyén egész pszichikumát, tovább kell mennem, magán a tételen csak megindulva, vizsgálnom kell, minő motívum hozta létre a tételt, minő okok hatottak a tétel létrejövetelére az időben, esetleg messzire visszamenve; mi célból közölte egyáltalán, mit ért el vele stb. Ismerni kell a tétel logikai tartalmán túl indokokat, a szóló momentán tudatállapotát, intencióit, gondolat- és akarathabitusát stb. egyszóval ismernem kell az egész egyéniségét, múltját, helyzetét egyformán. Sőt többet is, ismerni kell ama társadalmi réteget, melynek tagja, ismerni kell a kort, melynek kollektív pszichéjéből áthullámozott valami az ő pszichéjébe. így válik *teljessé*, történelmivé a megértés.

Nem óhajtunk ezzel már értékkülönbségeket statuálni a fogalmi és történelmi megértés között. Mind a kettő eléri a *maga* célját; a fogalminál megértjük a tételt, vagyis e megértés nem egyéb, mint belátás, a tétel benső aláírása. A történelmi megértés ezzel szemben voltaképp végtelen feladat, melynél kauzális szálak mind világosabbá teszik ugyan a tétel egyéni vagy korbéli bázisát belátjuk, hogy minden egy hosszú történelmi fejlődés akkumulációja, emberi termék, időben előálló, relativ; de pl. Vaihinger példája viszont eléggé tipikusan mutatja, hogy a tétel történeti levezetése minő megakasztó az *egész* problémát illetőleg. Feladatunkat a történelmi megismerés felvázolásában nem vihetjük ily messzire; hogy az egész történelmi felfogásmód ismeretnánkig jussunk, ismerünk kellene a kauzális gondolkodást is. Feladatunkat egyszerűsíteni fogjuk, keressük két egyén megértésviszonyát, és pedig olyképen, miként azt a historikus praxisában látjuk, amelyben az egyik csak a megértő, a másik, „a kútfő”, csak megértendő. Két szempont kínálkozik: 1. a pszichológiai, 2. a történelmi; iparkodni fogunk az utóbbit felszínen tartani, hogy lássuk, empirikusan, hogyan gondolkodik a historikus elme, midőn más kor áll előtte, midőn megért.

¹ *Probleme der Geschichtspraxisphilosophie*⁹, 1909. 29 1. Simmel a történelmi megértést nem látja teljes önállóságában. Kornis Gy. *Történelem és pszichológia*, 1914. 31—34. az első, ki teljesen világos distinkciókhoz jut.

A szellemi tudományok elemi módszeres lépcsője annak megoldása, miként juthatok idegen psziché objektív képéhez. A gyakorlat emberének öntudatlan funkciója mások pszichikumának *momentán* magyarázása (*pszichognózis*). Bárkivel beszélek, pillanatról-pillanatra változó pszichikumának gyors interpretátoraként kell fellépnem, különben nem értem őt, s nem tudok valamely meghatározott diszkusszióban kontinuumot hozni létre. Az író, költő, a színész mások pszichéjét keresi, hogy ahhoz közelférközzék, hogy hasson. Az irodalom történész lelki történéssel foglalkozik, melyet rekonstruálni keli képzetében. A metafizikust a szolipszizmus, mint végső ismeretelméleti következmény foglalkoztatja, így a megértésproblémában a legkülönbözőbb tudományok s a legkülönbözőbb gyakorlatok vannak érdekelve.

Sőt köztudomású, a portrait-festészet is összefüggésben van a megértéssel. Mennyit foglalkozott Lionardo a Giocondával, minő pszichológiai tanulmány halmozódott össze abba a sajátságos, rejtélyre mutató végső akkordban, mely a festő pszichológiai „kutatását” a kész műben összefoglalja? — Ezért egyszerre annyi igénynek nem lehet eleget tenni, s így redukálnunk kell a probléma feltevését: egy mesterségesen absztrahált viszonyt tételezzünk fel, vizsgáljuk két egyén viszonyát, holott az egyén csak izoláció útján vágható ki egy társas összefüggésből,² mert élménytartalma ettől függ elsősorban; problémánk redukciójában, e dolgozatban, még nem társadalompszichológiai kiszélesítésben tárgyaljuk a kérdést, hanem éppen a legegyszerűbb esetben.³

Minden történelmi tudományág (történelem, irodalom-történet, filológia, művészettörténelem stb.) egy elmúlt folyamat rekonstrukciójával foglalkozik jelek, emlékek alapján. Miután az elmúlt jelenségek általában mind az időben jelennek meg *in concreto*, azaz egyszerűdottak (szingulárisak), feladatunk ez egyszerűdott-

² Dilthey, *Einleitung in die Geisteswissenschaften* I. 1883. 39. 1. Der Mensch, als eine der Geschichte und Gesellschaft vorausgehende Tatsache ist eine Fiktion der genetischen Erklärung.

³ Interpszichológiai bevezetésünknek csupán egyik speciális problémája a *történelmi* megértés. Második részéül előkészületben van a „Társadalompszichológiai alapelvek” keretében megoldható további problémák megoldása; rámutatunk arra, minő végtelen fontosságú a nevelésemélet kérdésében a megértésemélet alapulvétele, mely úgyszólván e kérdés pszichotechnikájái fogja képezni.

ságot tekintetbe véve, megállapítanunk az oksági kapcsolatok ama sajátos láncolatát, mit fejlődésnek nevezünk.

Egy sajátos láncolatról beszélünk tehát és nem általános elváltozásról, mely fajfogalmakkal is eléggé jellemezhető.⁴ Számos évtizedeken át a történelmet úgy tekintették, hogy az szükségkép csupán ismeretanyagot halmoz más tudományok (az általánosító diszciplínák) számára, mivel saját szempontjai elégtelenek a teljes feldolgozásra. Sőt maga a történetíró is felcserélheti hivatását a gyűjtőével, ha Nietzschevel „antikvárius történetíróvá” lesz. — Ezekkel az irányelvekkel szemben mindjárt kezdetben hangsúlyozzuk, hogy a történelem szerves kapcsolatú, öncélú vizsgálata a szinguláris emberi fejlődésnek, mely, mint ilyen, sui generis történelmi módszerrel eléri minden célját. A történelem, amint azt Rickert végérvényesen megállapította, differenciálódik az általános fejlődéstudományoktól, de nem tárgyánál, hanem felfogásmódjánál fogva; az individuálisát, azaz a konkrét relációban adott sajátosat keresvén, egy fejlődéssorhoz jut, melynek uralkodó jellemvonása a konkrét időiség. Minden fejlődés irreversibilis, a történelmi változásuk egyirányúak, s így egy korbéli kapcsolat nélkül, mint ismeretek, értéküket veszítik. Fazeológikus felfogásba helyezünk minden tényt úgy, hogy egy szinguláris sor tagjául vesszük fel. E röviden megvont ismeretani elvekkal csupán azt jelezzük, hogy a rekonstruktív tudományokat miként vonjuk együvé „történelem” neve alatt, melyen tehát nem egy speciális ágat értünk, de ide vonjuk a pszichológiai megismerés egy faját is, mely a fentebbi *formális* elvek alá vonható.

A pszichikai történés is történelmi jellegű. A pszichikum fejlődése kézzel fogható kontinuitásban áll előttünk a gyermektői az aggkorig, a társadalomlélekben a primitívtől a maiig. Nem tekintve egyáltalán azt a problémát, hogy ez a pszichikum megismerésének egyetlen módja-e, konstatáljuk, hogy mint fejlődésjelen»ség, történelmi módon vizsgálható. Mi az emberi karakter? A történet tömörülése, mondja Bergson. A karakterben tömörül a múlt és éppen ez által tér el a pszichikai történés a mechanikus történéstől; sőt, tudjuk, a pszichikum nemcsak tartalmilag áll a múlt behatása alatt, hanem formailag is; ki tudná azt a mélyreható

⁴ Ilyenek pl. az általános pszichogenetikák, melyeknek kezdetei a mai gyermeklélektanok. Tipikus természettudományi irányú újabban K. Bühler is: *Die geistige Entwicklung des Kindes*. Jena, 1918.

komplexumot maradék nélkül desztillálni, ami bennünk a múlt maradéva?

Újabb mozzanat, mely a pszichológiát közelebb viszi a történelemhez, abban a tényben található, hogy minden pszichikum elválaszthatatlan a momentán aktualitástól, tehát minden átélt élmény abban a pillanatban, melyben megfigyeljük, már momentán aktualitásán *túl* van, azaz bár többé-kevésbé recens, de szigorúan pszichológiai értelemben már múlt élmény. Amint megfigyelővé lettem, már figyelek, azaz mint elemző vagyok tudatfókuszomban, az élmény pedig, mint recens tudattartalom, a tudatmezőn lehet, de nem a fókuszban. A megismerés, analizálás, diszkrétumok kiválasztása a megfigyelt tudattartalom vizsgálatánál ismét magával hozza azt, hogy mint elmúltat elmúlthoz hasonlítok. Amennyiben vizsgáló és összehasonlító vagyok, állítmányaim a múltból valók, avagy múlttal való kapcsolatot tartalmaznak. E három különböző szempont tehát általánosságban követeli a történelmi nézőpont érvényesítését a pszichológiában. Még inkább a probléma fejlődésének ama stádiumában, amidőn a pszichikai alakulatot egyéniségből, ezt korból eredőnek tekintem, s legalább az individualizálás minimális igényeit is kielégítő differenciális pszichológia területére lépek.

Az egyéniség ily differenciális probléma, egyszersmind azonban történelmi is. Az előbbi típusfogalmak útján közelíti meg a problémát, de csak megközelíti. Az „egyéni” különbségek „általában” való vizsgálata nemcsak *contradictio in adjecto*ként hangzik, hanem valóban elvileg megoldhatatlan probléma. Mindamellet fontos szempontokra, különbözőségekre, kapcsolatokra (korreláció) hívja fel a figyelmet és előkészíti a *sui generis* individuum vizsgálatának ökonomikus megindulását. Bizonyos sablonszemponiók megszokottá válnak, szimptomakomplexumok helyesebben csoportosíthatnak.

Az egyéniség maga mégis önálló és történelmi problémát képez, amennyiben egyéniség csak „történeti tömörülés” útján áll v elő. Az egyéniséget a maga egészében összehasonlíthatatlannak tartjuk, az *individuum ineffabile* többé-kevésbé érdekes rejtélyének.

A lelki élet sajátos jellemét találjuk ama sajátos korrelativitásban, mely szerint a rész magyarázatául szolgál az egésznek és fordítva, az egészből értjük meg a részt. De még ez is csupán korlátozott hasonlat. Nincs lelki atom, avagy elem, nincs mechanikus

összetevődés, nincs egyszerű kompozíció, kémiai állandó affinitások alapján (minőre a korrelációs kutatás utal). Az egyéniség külön-szerű életet él, s ez élőben, melyben találkozhat számos milieu-hatás, mely megtelhet kortartalommal tetszés szerinti határokig, marad valaminő reziduum, melyet plurálisán fel nem találhatunk. A történelmi és a differenciális pszichológiai szempont eltérősege abban van, hogy minő súlyt helyezünk ezekre a végső eltérésekre. A differenciális pszichológia végre is nem annyira egyé-nekhez, mint inkább „egyéniégtípusokhoz” fog jutni és talán rá fog mutatni egy sajátos relativitás-törvényre, mely az egyéniség végső meghatározhatóságának biztosítékait fogja tartalmazni. A tör-ténelem (így irodalom- és művészettörténelem) az alkotó egyéni-ségnek nemcsak vázát törekszik megállapítani, hanem a *lelki tar-talmat* a maga lehető teljességében, a megtörténtséget óhajtja megállapítani szinguláris kapcsolatában. Egy Goethe lelki élete magamagáért érdekel bennünket, egy Giotto primitív pszichéje csodás átmeneteket őriz meg és pszichológus-történész semmikép sem fog megelégedni egy típusképpel, néhány körrel, melybe szo-rítjuk, melyek benne mintegy „találkoznak”. Deák Ferenc eredeti módon zömök észjárását látnunk kell műveiben, Arany megindító, nemes egyszerűségét, Petőfi minduntalan kirobbanó lendületét nem lehet néhány típusfogalommal elégséges módon jellemezni.

A modern kutatás e téren sajátos helyzetben, mindenesetre átmeneti stádiumban van, melyben számos kutató nem tudja, a kollektív tényezőkben higgyen-e, mely az egyéniséget maradék nél-kül föloldja, avagy régebbi iskolák ama tanításában, hogy az egyé-niség külön világ, s mint ily mikrokozmosz, értékes megismerés-terület. A modern irodalom-, avagy művészettörténet kénytelen lassan lemondani az életrajzok luxusáról, mert kénytelen alkalmaz-kodni a szerfölött szaporodó anyag ökonómiájához. Mind kevésbbé fog megállani az egyes egyéniségeknél, hogy életrajzot, pszicho-grafiát adjon, elmerülés egy sui generis egyéniségbe mind ritkább lesz; ha jellemezünk, néhány vezérszóban tesszük, mind általáno-sabb és általánosabb pszichikai jellemzővel elégszünk meg. Az egyéniség lassan szétolvad és helyébe lép az átlagpszichéből álló kollektív fejlődés ismertetése.

Mіндеz azonban a gyakorlat követelményéből, az ökonomikus

időre félretettük a problémát, mert új, kollektív kapcsolatokra kell ügyelnünk; ismét elővesszük, ha egyes egyéniség *in concreto* bámulatos hatásképes és nem bizonyul feloldhatónak egy milieu szerint, sőt nem egyszer a milieu alakul egy egyéni mikrokozmosz belső törvényei szerint. Bármennyire próbáljuk elkollektivizálni a problémát, nem érthetjük meg Bismarck nélkül azt a kort, amelyben új világtörténelmi kapcsolódás jött létre (amidőn egymaga állott szemben egy győző militarizmus ellen a porosz-osztrák konfliktusban 1866-ban), aminek sajátosságát minden történetíró egyaránt észrevette.

Levonhatjuk e rövid kitérés alapján a differenciális pszichológia és a történelem viszonyára nézve: a kettő nem mond ellen egymásnak, alkalmas egyik a másik kiegészítésére, de az értékhangsúlyokat máshová helyezik; a történelem az élő egyéniség *in concreto*⁵ értékére, a differenciális pszichológia a típusra./

Hogyan lehet az élő egyéniség misztikumába behatolni? Hogyan lehet beférközni egy látszólag zárt körbe és ha ez idegen pszichikum körébe jutunk, hogyan lehet abban megtalálni ép az egyénit, az az hogyan lehet az *én* pszichikai tulajdonom az, ami a velem szemben álló egyéniség egyéni tulajdona? Végűi specifikus történelmi szempontból hogyan lehet egy régmúlt pszichikum egy mai ember pszichikai megjelenítésének tárgya, mindezt részletesen meg kell vizsgálnunk a történelmi megértés problémájába összefogva.

I. Az interpszichikus megismerés általában.

A pszichikum extramentális értelemben csak szimptomákban (nyilvánulatokban) van adva.⁶ Ámbár theoretikus értelemben az is kétkedés tárgyává lett, hogy van-e kívülem pszichikai élet, a gya-

⁵ Azt az álláspontot, mely *mindenütt* az egyénire helyezi a súlyt ma már oly elavultnak tartjuk, hogy e módszertani probléma kapcsán ki nem térünk ismertetésére. Nem kell elhallgatnunk, hogy az egyéniség sajátyszerű belső összetételénél fogva kiválókép alkalmas egy romantikus-fantasztikus kiszínezésre. Mi az egyéniség tanulmányozásának csak *tudományos* szükségét ismerjük el, mely a tárgyban gyökerезik.

⁶ H. Münsterberg: *Grundzüge der Psychotechnik*, 1914. 692. 1. a nyilvánulatok jelölésére a „Verhalten” szót ajánlja, mely szorosan egyénre vonat-

korlatban egészen helyesen sohasem merül fel eziránt kérdés. A közönséges életben a legcsekélyebb reflexió nélkül mondjuk: „látom”, hogy örül; „nézze”, minő elkeseredett. Ad analogiam az idegen lelki életet az érzékszervek hatáskörébe esőnek tekintjük.

Az idegen psziché megismerésének különös problémája akkor válik bennük tudatossá, amidőn speciális nehézségei érzünk valakit „kiismerni”. Ritkán valljuk be magunknak egy *batáreset* jelenlétét, mely szerint valakit „egyáltalában nem vagyunk képesek megismerni.” A közpszichének ezt a kétféle állapotát, mint ténylegeset és szükségszerűt ismerjük el, azaz konstatáljuk, hogy gyakorlati tudatunkban idegen psziché megismerésének nem elméleti, hanem ily *realis* nehézségei merülnek fel. Ha azt találjuk, hogy valakiről egészen ellentmondó nézetek vannak forgalomban, ismét erre figyelmeztet. Mindenki a magáét tartva igaznak, voltaképp egyéniséghipotézisekhez jut, melyek nagyon jellemzők és maguk is rendkívül érdekes vizsgálat alá vehetők: vagy a saját pszichénk kivetítődései, azaz többé-kevésbé pontos sokszorozódásai, vagy valaminő más, a képzelet játékaival teleszött alakulatok. Ily hétköznapi szempontból az *egyéniiség-rekonstrukció* és konstrukció összeolvadnak egy kerek egészbe, s ezért — bár látni fogjuk, nem teljes joggal — többen a történelmi megértést szükségképp egybeolvadónak látják a művészi konstrukcióval.⁷

Még nagyobb nehézségek állanak elő az idegen psziché megismerésében, amidőn a történész, mintegy utazóként, kénytelen konstatálni, hogy negatívumokhoz jut; zárt kört talál, melybe bevezető utat találni nem lehet. Ekkor állanak elő a megértő gyakorlatban az első módszeres nehézségek, mire képes az emberismeret (pszichognózis) mennyiben képes egy idegen világba behatolni? Tény az, hogy még ma sem jutottunk el egy-egy idegen kultúrkör szemléletes képéhez, még ha az oly tanulmányozott is, minő a görög-római psziché; a kollektív pszichografia befejezetlen, mégha ezernyi feldolgozott adat, élmény is áll előttünk.

közik; nyelvünkre jól nem fordítható. Ama „Verhalten” fogalom „umfasst alle am Individuum wahrnehmbaren Vorgänge,“⁷ *deutet darauf (pin, dass sie mehr, als nur körperliche Veränderungen sind und berücksichtigt sie trotzdem nur soweit sie sich der äusseren Wahrnehmung darbieten.*” A szimbólumkérdésről esztétikai szempontból nálunk Marót K. közölt figyelemreméltó megjegyzéseket: *A szimbólum történetéhez.* Huszadik Sz. 14. évf. 595—606.

⁷ E. Spranger: *Psychologie und Verstehen*, Hist. Zeitschr. 1910 (103-1.) 553.

A történelemíró mellett, analog esetet találunk a színésznél, akinek szerepkönyve töredékes adataiból *élő egészet*, egyéniséget kell konstruálnia és oly könnyű Faust karakterológiáját megalkotni?

A gyakorlati probléma tehát, midőn nagy magyarázati nehézségek állanak elő, kénytelen egy tudatos elemző és felépítő munkává kiszélesülni, amelynek közös összefoglaló neve az *interpszichikus megismerés* vagy megértés tana; ott kezdődik, amidőn a valóban heterogén psziché fáradtságos felépítésének szüksége merül fel, ahol tehát egyazon milieu, nevelés, társadalom, kor nem tölti el a különböző pszichéket többé-kevésbé azonos tudattartalommal; Ha a tudattartalom így egészében hasonló, csak konkrét árnyalatok, variációk, reakciótipusok leszögezésére van szükség. Amidőn azonban a tudattartalom és a belső *tudatforma* más, mert más a faj, a környezet, a kor, a tudat megismerése gyakran ellenáll minden módszeres fáradozásnak.

Az interpszichikus ismerélmélet bizonyos formában megvolt kényszerűen a klasszika filológiában: a *hermeneutikában*.⁸ Ez a módszeres elmélet azonban (a szó sem honosodott meg a filozófiai avagy pszichológiai irodalomban) túlnyomólag azon gyakorlati fogásokra terjedt ki, amelyek („értelmezésen”) a filológiai kutatásban a mesterséges részt képviselik; ez tehát *alkalmazott* interpszichikai ismeret, vagy interpszichikus technika.⁹

Szükségünk van arra, hogy e gyakorlati útmutatások elméleti bázisait kimutassuk, s ezt csak egy rendszeres interpszichikai ismeretelméletben érhetjük el.

Mielőtt e feladatra áttérnénk, egy ellenvetést kell megvitatnunk, amelyet gyakran olvasunk. Többen úgy vélik, hogy egy idegen psziché-ismeret módszertana nem lehet tudományos módszer

⁸ A görög hermeneuo szóból (tolmácsolok) származik.

⁹ V. ö. erre nézve a Boekh és Blass műveit (az utóbbi az Ivan Müller *Handb. d. klass. Altertumswissenschaft* I. kötetében). Paulsen az egész filológiai tudományi ügy fogja fel, hogy az egyes szimbólum-rendszerek vizsgálata lévén, funkciójában nem lehet más, mint éppen a *megértő érzék*; „a filológia minden szellemi tudomány legfőbb szerve”, tehát „die Fähigkeit allseitiger und gesicherter Interpretation der Sprache”. *Die geisteswissenschaftliche Hochschulausbildung*, 298. 1. (Die Kultur der Gegenwart, I. 1. 2 kiad. 1912.) Úgy véljük, alább igazoljuk, hogy a szellemi tudományok „legfőbb szerve” egyedül egy általános interpszichikai ismeretelmélet lehet.

tárgya, hanem egyesegyedül a *művészet* feladata. Azt látjuk, hogy mások lelki életébe hatolni különös egyéni képességet kíván, melyre születni kell.

Másrésről azt hangsúlyozzák, hogy az egyének megismerése mindig bizonyos belső, művészi alakító képességet tételez fel, a melyre éppen művészi véna szükséges. Minden egyénbea egy *egységet* látunk, s midőn megértünk, ezen egység (melyet így eleve alkotunk kell), képezi az alapot minden további eljárás számára. Tipikus E. Spranger álláspontja. A történésznek, miként a művésznek, egy egész külső és belső szituációt kell utánképeznie, ami csak művészi képzelettel lehetséges. „Minden pszichológiai analízis *előtt* szükséges behelyezkedni az egész egyéni konstellációba. *És itt a hangsúly* kevésbé az *egyéni*, mint az *egészen* van. Az újraélésnél a képzeleti kép egy *egész*. *Azonnal előáll egy élet/orma teljessége* az utánérző lelki szemei előtt. Nem építi lel elemekből, amelyek előbb külön elgondoltattak, hanem képzeletében érvényesült az élet összérzelve (ein Totalgefühl des Lebens). Csak lassanként — az objektív, megértendő anyaggal való folytonos összehasonlítással — képződnek a finomabb elágazódások és vonatkozások. Az egész *nem* a részekből van összeróva, mint a történész-mesterember teszi, hanem az egésztől kapják a részek a fényt, törvényt és határozottságait!

Ezért kell történeti fantázia, ezért művészet a történetírás. „A műremek csak mindazon törvények legtisztább megvalósítása, amelyek elnyelve, zavartan a valódi életben is uralkodók; aki egy ember lelkébe belevilágít, kell, hogy az életet mini egészet magában hordja.” Ez alapon mondhatjuk tovább: „a történelem objektivitása nem csupán pozitív, hanem a história ugyanazon értelemben objektív, amint hogy a műremeknek is objektív karaktert tulajdoníthatunk. „

Valóban azt látjuk, hogy egy idegen pszichét alkotunk s itt úgy érezzük, a művészet tiszta talaján járunk. A jó történésről azt állíthatjuk, hogy művészlelkű és alkotó. Egy rejtett többmondás van azonban ama tételekben, mely nem fűdi teljesen a valóságot. Állíthatjuk, hogy a történelmi rekonstrukcióban műv-

¹⁰ *Psychologie und Versteifen*, i. h. 555. 1.

¹¹ Nagyobb számmal idézhetünk nyilatkozatokat, amelyek mutatják, hogy a nevesebb historikusok maguk tiltakoznak a történet mint tudomány és a művészet különválasztása ellen. Így H. Sybel (id. Grotenfelt, *Die Wertschätzung in der Geschichte*, 1903. 45.): „belátható, minő alaptalan amaz újabban olykor felmerülő nézet, hogy a történetírás nem tudomány és *művészet egyben*. Ha a történelmi kritikának arra kell törekednie, hogy a tudósító egyéni természetét legbensőbb lényében megismerje, úgy oly területre lép, ahol a tudomány logikus eljárása *már nem elégséges*: egy emberi egyéniség benső *magvát nem lehet* definiálni, mini egy összetett test kémiai képletét; csak szemléző képzelettel (anschauende Phantasie) foghatjuk fel, tehát egy, a művészihez mindenkép hasonló eljárással” (Hist. Z. 56 k. 475). Tényként szövegezhetjük le, hogy a historikus öntudatában szerepel oly eljárás, amely, *mint*

szét is van, fantázia is van; ezzel azonban nem szükséges az egész interpszichikai megismerést egészében áttolni a művészet bázisára. *Minden rekonstrukcióban van konstrukció*, de ha ezt elismerjük is, még nem mondtuk azt, hogy a rekonstrukció lényegében tudományos módszereken kívül van. A rekonstrukció esetleg más belső törvények szerint alakul, mint a művészi utánélés; ha van művészet, még ama fantázia törvények korántsem merítik ki a történelmi megértés egész körét, hanem esetleg csupán egyik részét.¹²

A történelmi megértéstan kisiklik kezeink közül, ha a fantáziára bizzuk, amely eljárásunk nem más, mint megfordítása az ismerendőnek: a fantáziát magyarázzuk a megértéssel és nem megfordítva.

Ha nem vizsgáljuk is itt azt a távolabb vezető kérdést, mi csoda összefüggés van a történetírás és művészet közt, annyit mar itt is le kell szögeznünk, hogy minden vizsgálat előtt feltételezni a kettő azonosságát, jótalan és módszertelen. Előbb vizsgálnunk kell, mire mehetünk rendezett módszeres lépésekkel, és aztán, ha belátjuk, hogy egy hézag van, melynek betöltésére azokkal nem vagyunk képesek, foglalkozhatunk azzal, hogy a fantázia egyénteremtő funkciója mire képes, meddig terjed/ A gyakorlati élet pszichognóziisa egyénteremtő; valóban mindig kerek „egészet” alkotunk gondolatban, egy Valaki áll elő, s nem csupán szétszórt lélekrészek. Egy *kikerekítő* tendencia érvényesül a történelmi megismerésben, mire Simmel igen világosan rámutatott. A művészet céljainak megfelelően e tényállás egyszerű elismerése; a tudomány azonban tovább megy és nem kérdezi, hogy egy lelki életkép *egésze* megvan-e, és hogy minő ez az egység, hanem azt, hogy az minő *igaz* s mikép *igazolható*/ Ezért szükséges az idegen lelki élet ízről-ízre való felépítése indokolt építési elvek alapján, s így egy részletes, nem a művészet és fantázia tényeire épített megértésméletre van szükségünk, s az alábbiakban mindenekelőtt erre leszünk tekintettel.

Minden pszichikai élet pótolhatatlanul veszve volna a közösség számára kifejezőmódot, szimptomák nélkül. Ezek a lefolyó

sui generis tudományos módszer, nem jutott polgárjoghoz a logikában (negatívum); azt azonban, hogy ama módszer a művészettel azonosíthatóság (pozitívum), nem látjuk igazolva egyébbel, mint pusztán állítással. Igen helyesnek tartjuk Spranger megjegyzését (*Grundlagen* 90.); a fantáziára való hivatkozás még nem tekinthető megoldásnak: „Die Analyse der Phantasie, die bisher von Philosophie und Psychologie gleichmässig vernachlässigt wurde, ist eine der Hauptaufgaben für die künftige Wissenschaft.“ Sybel álláspontját egyébként már Bernheim is (*Lehrbuch*, 152.) helyes irányban bírálta; nézete szerint „a fantázia ugyanazon pszichikai alaptehetsége egészen más módja- és alkalmazásában a tiszta művészet területén és más a tudományban.” v. ö. alább a *sui generis* beleérzésről mondottakat.

lelki élet egyedüli látható jelei, objektumok tehát és így az interszichikus kutatás egyedüli bázisai. A fájdalom, öröm kifejező mozgásokban jut ki az emberi külsőre (arcmozgás, taglejtések, az akaratimpulzusok külső cselekedetekben jelentkeznek stb.¹³) Ezeknél a *természetes*, önkénytelen kifejező eszközöknél hasonlíthatatlanul fontosabb, a historikusra nézve gyakran egyedül fontos, a *konvencionális* kifejezőeszköz, a nyelv. A színész a kifejezőmozgások teljes kiaknázásával hat, így az egész testtartás, beszéd, hangszín, arcjáték stb. eszközeivel.¹⁴ A fő az, hogy egyszersmind látjuk az egész helyzetet is, amelyből a cselekmény fakad. Ha a történet, mint valaminő színpadon előttünk játszódna le, a historikus *winden* kifejező mozgást megfigyelhetne, nyomukon indulva realisabb képhez jutna. Ha látnók az egiptomi fáraók udvarát, a római szenátus ülését, Caesar galliai vesződségeit, ha látnók az élő egyéniségeket, *munkában, ad toc*, amint minden életfunkció spontán kitükröződik, kiszámíthatatlan volna ismeretgyarapodásunk. így tehát valamiként gondolatban nem éreketlen megmérnünk azt, hogy a történelemben minő szimptomák hiányoznak, minők lépnek előtérbe, mire lehet támaszkodnia rekonstrukciónál. Csakhamar ki fog tűnni, hogy a történelmi és a gyakorlati megértésnél egészen más szimptomára kell támaszkodni, továbbá a történelem, mint tudomány, egészen különböző lehet a szerint, hogy minő szimptomákra építi előadását.

A velünk szemben álló cselekvő embernek számtalan eszköze van önmaga kifejezésére; pszichikumát a gyakorlatban rendszerint megértjük szavaiból, elégszer avagy esetleg kifejező modulataiból (taglejtés-, esetleg írásmodorából, grafológia), de Írásából kivételesen értjük meg. Megérthetjük a szótlán embert általában cselekedeteiből, élete folyásából. A rekonstrukció gyakorlati megindulásának számtalan alkalma van, amelyek (szó, mimika,

¹³ V. ö, Wundt *Die Sprache* (Völkerpsychologie, I. 1.) 3. kiad. 1911. 43—257. 1. s az ott idézett irodalmat. Az olasz Sancte de Sanctis művét a mimikáról német fordításban is. Legújabbán Kruckenber, *Der Gesichtsausdruck des Menschen*, 1913. W. Stern a szimptomatológiára mintegy száz-harminc művet sorol fel. *Die differ. Psychologie*; Bibi. 398—405.

¹⁴ Herrn. Paul. *Die Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1909. 24. 1. arra a feladatra utal, hogy a nyelvész kutassa azt a hézagot is, inely a lelki élet és a nyelv szegénysége között található; a nyelvtudomány „ideális képnek” szemeltartásához szükséges emez aránytalanság állandó tudata.

cselekvés) egymást rendszerint kiegészítik; a gyakorlati bázis tehát sokoldalú.

E sokféle megértés-bázist csoportokba szedni problematikus, mert azok éppen 1. egymással összefolynak, 2. legtöbbszörre szimultán jelentkeznek, 3. gyors egymásutánban váltják fel egymást. A szó egyszerre fakad az arckifejezés megváltozásával s erre nyomban cselekvés is következhet, mint a reakciómozgás gyakran legtipikusabb válasza. Ha elméleti elkülönítés nem lehetséges, gyakorlatban érdekesen mutat be a történetírás műhelyébe.

Mindenekelőtt kénytelen a történelem lemondani az arcjáték, taglejtés, reflexmozgások igen jellemző fajairól. Kénytelen lemondani elmúlt korokra jellemző *színes*, élő nyelv megfigyeléséről — szükségtelen mondanunk, mit nyernénk azzal, ha jelentős egyéniségek nyelvbéli szuggesztív erejét ismernők. Amit közönségesen nyelvnek tekintünk, az ama „színes, élő nyelvnek” csak egy töredéke. Úgy véljük, hogy a nyelv *közlő értéke* az írott nyelven alapszik főként, holott ebben a hangszín és nyomaték kifejező képessége elveszik; ezzel szemben azonban nyer nagyobb állandóságban, ismételhetőségben. A fluktuáló, élő nyelvre nézve helyesen jegyezte meg H. Paul¹⁵): „Az öncsalódás, melybe grammatikusok esnek, onnan származik, hogy ők szót nem úgy tekintik, mint az élénk tovasuhanó beszéd egy részét, hanem mint valaminő önálló dolgot/amely fölött megállva gondolkozunk s időnk van azt latolgatni.”

Ez az álláspont merev szimbólum-töredékké választja szét azt, ami eredetileg egység és egy élő, „tovasuhanó” lelki életnek fluktuáló kifejezése. A szó csak töredéket hoz felszínre. „A legvilágosabb, legszabatosabb, legenergikusabb Íróban is, a szó nem egyéb, s nem is lehet egyéb, mint gondolat, érzelem, eszme *megközelítő* jele” (Diderot). Ugyanazon szó mögött gyakran különböző a tartalom mert a „megközelítő jel” esetleg többet kihagy, mint előhoz, és a lelki életből közszemlére kitesz. Ha meg abból az álláspontból indulunk ki, hogy az egyéni élet egyirányú, és sohasem *tér* vissza *ugyanaz* a lelki életben, akkor *elvileg* minden szó mögött egy egészen specifikus lelki tartalom áll.

Az a paradoxon, „*ha azt akarjátok, hogy kölcsönösen megértsétek egymást, ki ne magyarázzátok magatokat*”, egészen

¹⁵ Prinzipien der Sprachgeschichte⁴, 1909. 50. 1.

helyesen mutat rá egy tényre: ha a *sui generis* egyénit óhajtjuk napfényre hozni, „kimagyarázni magunkat”, így kevesebb momentán megértésre számíthatunk, mintha magunkat momentán közpszichévé halványítjuk szavainkban.

A nyelvész ama felfogása, melyre H. Paul utal, kerek egész-szé és merevvé tesz élő gondolatkomplexumokat, melyek csupán színek és árnyékok, egy végtelenül variabilis lelki életnek egyéni tartalmai. Ha a történeti rekonstruálónak az értelmező konzsenialitás igazi elánjával ép a változót is meg kell ragadnia, nemcsak a konvencionálisát, úgy a kerek, kopott, *forgathatóvá* lett nyelv és lelki tartalom mögé kell tekintenie.

Ezért helyes, amidőn H. Paul arra utal, hogy minden jelentést *okkasionálisnak* kell tekintenünk, egy szó egy *szinguláris* alkalom, melyben kiütközött egy lelki tartalom. Ezért az igazi lírikus és a nyelv között mindig diszharmónia van.

A kritikus kifejezőképessége szükségképpen a legkorlátozottabb. A nyelv a lelki élet *konvencionálissá tehető* egyéntelen kifejezését könnyíti meg, a lelki élet tárgyiasítható szemlélet-képzet elemeit. Az érzelmek mindig megfoghatatlanabbak, szétáradóbbak, s *egyéniségei-összefoglalók*. Kifejezésük tehát nehezebb, Nem lehet diszkrétte szilárdítani, mert az érzelmek pillanatnyi hangulathullámok s tűnékenységök a legnagyobb. Mit tehet a nyelv konvencionálizáló és objektiváló tendenciájával az igazi lírikusért? A lírikus egyéniségnek tehát keresztül kell törni a nyelvkonvencionálizmuson, ki kell pattannia új szóban, szóösszetételben, sajátos szófűzésben annak a feszültségnek, ami felhalmozódik, valahányszor egy egyéni lelki tartalom kénytelen beleférni konvencionális jelekbe s mondatokba.

A lírikus minden nehézség dacára mégis kiéli magát a lelki tartalom,¹⁶ kisejteti magát, az egyéni tartalom kiömlik egy többé-kevésbé kész formába, de így a költő mindég csak részben *talál*, részben pedig *teremt* nyelvet. Ha egyén és konvencionális forma antagonizmusban vannak, a kérdés mindig az, melyik az erősebb, a kényszerítőbb, az egyéni véna, avagy a kötött-konvencionális

¹⁶ V. ö. Dilthey. *Das Erlebnis und die Dichtung** 1913. 236. 1. Goethéről szólva: „Az élmény itt teljesen és tökéletesen átmegy a kifejezésbe. Semmiféle reflexió nem választhatja szét annak mélységeit a szóbeli ábrázolásától. A lelki élet egész modulációja, a halk átmenetek, a lefolyás kontinuitása a kifejezés által hozzáférhetővé tételnek a megértés számára. Ebben van a *lírainak látnoki jelentősége*.”

nyelv. Minél merevebbé alakult valamely irodalmi hagyomány, érzésforma és ízlésforma, annál nagyobb a feszültség a közönség nyelv-múltja és a költő nyelv-jelene között. Az író egyénnek, ki magát az egyéniséget érzi és vetíti ki, mert egyéni érzést alkotott, nyelvet kellett alkotnia, s ha nagy költő jelent meg, a nyelve nagyérzésű, élő nyelv lesz. Minden nagy, eredeti író így nyelvforradalmár; mert új élményt él, új nyelvi eszközt kell teremtenie, úgy véljük, az adott pszichológiai okokból szükségképen.

A szinguláris, új lelki tartalom kész öntőmintákat nem talál, avagy ha beléömlik, részben kivülről helyezkedik el, s ezt a nóvumot kell éppen kisejteni a konvencionális tartalom mellett. Innen van, hogy a nyelv csak élménytöredéket ad, az egyénileg lényeges kívül esik.

Hasonló helyzetben van a historikus, aki másokban szintén az egyénit keresi.¹⁷ Az ami *szinguláris* tartalom, *nincs* benn a nyelvben; innen látható, hogy éppen az a bázis, melyre a história támaszkodik, gyakran kevés ismerésalapot szolgáltat, különösen abból a *belső* pszichikumból, ami szükségkép a nyelv mögött van.

Kénytelen a különböző megértés-bázisokat egymással kiegészíteni, amely bázisokat gyakorlatilag a következőkép csoportosíthatjuk:

1. *mimikai-reflexcsoport* önkénytelen kifejezőmozgásokból áll, melyek egy *belső* változás spontán kirezdülései. Nincs mindenik fázisa elzárva a historikus elől (bár itt van a legtöbb veszteség). Mint módszer, előttünk lehet a *mimikai-művészi* kifejezés a művészi alkotásokban; a festészeti és szobrászati művek, egyéni alkotások önkénytelen kisugározzák a „technikát”, mely ép jellemzi a művészt.

2. *Az élő beszéd csoportja* természetszerűleg gyors, pillanatnyi lelki alakulások kifejezése; e fluktuáló, élénken színező kifejező bázis sajnos elvileg hiányzik a történelmi rekonstrukciónál. Még a stenografiai följegyzések is, melyek jelentékenyen fogják emelni történelmi színérzékünket és egészen új alapra fogják

¹⁷ A fordító gyakran tapasztalhatta, hogy legnehezebb fordítani az igazi, mély lírát: a lényeg gyakran elveszik, mert a lírában már a nyelvrítmus is [„Mindaz ami mély: dal”; Carlyle.] végtelenül kifejező, amely szoros lekötöttségben van azon új tartalommal, melyet a lírikus *momentán* élt át. Minden fordításban ezért érzünk valaminő átgyalult, bágyadt egyéntelenséget. Ugyanily jelenséget látunk a történelemlé; fordítása az igazi klasszikus történetíróknak nem közönséges feladat, mert a történelemíró is megismerésében kénytelen egyéníteni, miáltal a kifejezés is szorosan egyéni lesz.

fektetni a parlamentarizmus történelmét, mint a történelem más monográfiáját, csak részben teszik gazdagabbá és megtarthatóvá a lefolyt lelki élet emlékét.

3. *Az írásos emlékek csoportja* tulajdonképeni bázisa a rekonstruktív tudományoknak. Amint az irodalomtörténész az írók műveit, úgy a történész okleveleket és krónikákat, memoireokat és újságcikkeket tanulmányoz; módszertani szempontból fontos egy egyoldalúság kiemelése: helytelen az írásos hagyomány kizárólagossága, és az az idéző rendszer, mely ép hű akar maradni a szöveghez, mert a lefolyt életnek, miként láttuk, csupán bizonyos lerögzíthető és jobbra racionalizált folyamatainak vetítésére alkalmas. Tényleges methodikai túlsúlyát onnan nyeri, hogy a rekonstruálás ez alapon a legkönnyebb.

4. *A művészi alkotások csoportja* a legmélyebb kirezdüléssel jelzi az élő, alkotó, pszichikai egésznek, az egyéniségnek megváltozásait. Különbözik az első csoporttól abban, hogy itt nem reflexmozgások, hanem tudatos alkotások jönnek számba, melyeknek *tartalmát* vizsgáljuk.¹⁸ Ha a szobrászi és festészeti alkotások hosszú élményfolyamatok összefoglalásai, a zene a momentáneitás-ban kiélt élményt vázolja fel.

5. *A vallásos és etnikai alkotáscsoport* intézményekben halmoz fel pszichikai akciókat. Belőlük ismerjük meg az akaró-cselekvő embert. Az írásos emlékek említett csoportja egyoldalú racionalizálásra vezet; emez alkalmas arra, hogy az ember voluntarizmusát igaz világitásba helyezze. A *sui generis* voluntáris ember kevés szavú; általában nem beszél, hanem cselekszik. Az alkotás pillanatában elhallgat a múlt. „Csak annak a jogát vesszük tekintetbe, aminek ép meg kell születnie”(Nietzsche). Az akarat nem a reflexió felé hajlik, nem is tud magáról és másról, hanem ép cselekszik. Mikor épen akarunk, egy abszolút világteremtés tudata száll meg bennünket. Ez a nagylendületű életkiömlés nem is tanulmányozható tehát szavakból, eszmékből, hanem ép alkotásokból. Ez a voluntáris történetelemzés, úgy véljük, még a jövő feladata. Szükséges, hogy az akaró-küzdő ember valójában új alapokra fektetendő „politikai történelme” egészítse ki a gondolkozó-érző ember történelmét (filozófia- és tudománytörténelem, művészettörténelem.)

Látjuk, hogy bizonyos történet-rekonstrukciós irányok eredetükben visszanyúlnak a megértés-bázisok különbözőségének problémájáig. Ezekből bizonyos egyoldalúságok keletkeznek, amelyek — gyakran a specializálódás jogos szempontja mögé sora-

¹⁸ A historikus szempontjából az első és a negyedik csoportra nézve rendkívül tanulságosak Karl Voll mélységes elemzéseai. *Vergleichende Gemäldestudien*, 2. köt. *Entwicklungsgeschichte der Malerei* 3 köt. Leipzig. Insel Verlag., 1914. Valamennyi mutatja, minő mélyen módszeressé lett a művészeti kritika.

kozva — szétszakítják az élő, egységes emberi történelem nagy egészét, míg egy tudományelméleti szinthezis reakcióba nem lép a jövő helyesebb, szélesebb történetírásáért és igazolja egy *szintbetikus történelem*¹⁰ szükségességét. Visszatérhetünk az általános interpszichikai kiinduláshoz.

A szimptomák világa, mint minden emberi, maga is *fejlődés* mozzanatként fogható fel. A nyers, a primitív egyben kifejezés-telen, avagy nem eléggé differenciált arra, hogy önmagát, Énjének legbensőbb kirezdülésében, kétség és homály nélkül kivetítse a külső valóságba. A pszichikum és a látható valóság viszonyában nagy változást a társadalmi kultúra hoz be, mely kifejezőformákat teremt. A társadalom mindenekelőtt a lelki élet stabilisabb képleteit jelöli meg a nyelv egyes szavaival. Ha összehasonlítjuk a mai nyelvfejlődést a régivel, teljes nagyságával előttünk áll a differenciálódás útja: a nyelv lassan növekszik szókészletében, szófinomságban, a mondatformák azonban egyre sablonszerűbbek, merevebbek, logizáltabbak lesznek; ezzel szemben azonban növekedik a művészet kifejező eszközeinek köre s nem távol az idő, amidőn bámulatos arányokban áll rendelkezésünkre a formák nyelvének szótára, oly kifejezőeszköz, mely ép a kultúremler gondolatát és érzését fogja hűen kitükröztetni,

A történész tehát a kifejező eszközökben csodálatos evolúciót talál. Az elmúlt valóság retrospektíve mind szűkebb szavú, majd később szólal meg a tudatos egyéniség, gazdag szimptomákban.

A szimptomák, a történelmi módszertan nyelvén nem egyebek, mint „kútforrások”. Látjuk, hogy a szükségszerűség avagy a véletlen folytán alig marad meg belőlük valami, és ami fennmarad, az sem éppen szorososan az élő egyéniség momentán tudattartalmával kapcsolatos.

A módszertan nyelvén a kútforrások a következők:

1. maradványok (emberi munkatermékek);
2. hagyomány (szándékos írásos tudósítás, tárgyi értelemben, vagyis arra nézve, amit mondanak);
3. pszichografiai maradvány (ugyanezen írásos emlékek szubjektív szempontból fogva fel, azaz annyiban véve tekintetbe, hogy

¹⁹ Henri Berr, *La synthèse en histoire*, Paris, 1911. e szimptómabázisokra nem mutatott rá, mint lényeges szinthezis-indokokra.

egy szubjektív világ tudatfunkciói hogyan jutnak a közölt tárgyban formálisan kifejezésre²⁰).

Mindez mint ismerettömeg, amellet, hogy áttekinthetetlenül bő és zavaros, gyakran megfejthetetlenül ellentmondásban van egymással. A néma emlékek, az akaró emberek alkotásai szintén többféle magyarázatot engednek. Ily gyakorlati nehézségek is motiválják azt, hogy az újabb történelemben mindinkább az írók jutnak szóhoz, azaz azok, akik tudatosabb életet élnek., akik a néma alkotóknál kifejezőbbek, egy „kifejezőkultura” (Ausdrucks kultur) megindító. Velük szemben a történet átlagembere, félig tudatos avagy a nyers ösztönélet utánczója — átmeneti pontja történeti hullámoknak, melyek rajta átsiklanak, miközben maga szótlán marad — háttérbe szorul. A tömegek mindig csak egy-egy krízisben szólalnak meg hangosabban; a régi korok szétszórtságában, helyi elzárkózásában alig maradt nyom, mely az ő életüket hirdetné stb. íme, csak néhány vonás a történelem módszeréből, mely mutatja, hogy a történészek mennyi egyoldalúság ellen kell védekeznie, feszült figyelemmel lennie arra, hogy minő forrásfaj van jelen, mit lehet ez alapon megtudni; tekintettel kell lenni arra, hogy a forrás egyoldalúságot valamiképp paralizálja, hogy arról, amiről éppen véletlenül számos adata van, ne emlékezzék meg aránytalan módon, csak ép, amint a fejlődésharmóniához képest szólania kell.

Hogyan lehet az írásos emlékekből egy lelki életet rekonstruálni, arra nézve kettős vizsgálatot kell tennünk: egy általános interpszichikai kutatást, és egy, a speciális történelmi rekonstrukció nehézségeivel számoló vizsgálódást. Azért legközelebbi feladatunk lesz analizálni azt, hogy hogyan fogunk fel egy analog jelenséget, majd azt, hogyan térünk át lassan a heterogén élet megértésére.

A) Alapműszerek.

Alapműszereknek nevezzük azokat az eljárásokat, amelyek minden interpretációs munkánál egyaránt szükségesek, tekintet nélkül az anyag fennmaradottságára s így az anyag természetére, melyből kutatásunk kiindul. Logikai vizsgálódásainkban mindig két

²⁰ V. ö. Dékány, *A művelődéstörténelem problémájához*, Századok, 1913.

pólus között kell valaminő vizsgálati pontot elfoglalnunk: az első az ismeretforma, a második a tárgy.²¹ Ha csupán az elsőre vagyunk tekintettel, úgy mindinkább a megismerés általánosabb formáinak jelentősége fog kiderülni. Ha a másodikra, úgy részletesebb módszer-elemzéshez jutunk, amelynek előnye az első kiindulással szemben abban van, hogy a módszerek *gyakorlatában élő* hatóerők szemléletesebben állanak előttünk. Mindinkább kitűnik, hogy Windelbanddal szóljunk, bizonyos „*Zwang der Gegenständlichkeit*”²² tulajdonképeni hordereje. Jelen vizsgálódásunkban nem megyünk a kutatás technikai részleteibe, hanem ép az első, *ismeretformákat* nyomozó irány felé törekszünk. Mivel azonban a megértés és a szellemi tudományok némely alapvető sajátosságát az eddigi módszertani kutatások erősen háttérbe szorították, az alpmódszerek vizsgálatát nem tartjuk elegendőnek, hanem hangsúlyoznunk kell majd, miképp simulnak a részletmódszerek a tárgyhöz.

II. Az analógiás következtetés.

Hogy a módszerek kellőképp szigorú logikai kapcsolatokba hozhatók legyenek, megfelelő jelzésmódot kell keresnünk. A lelki élet megértésének legegyszerűbb módja az, amidőn egy tudat-szimptómát (t_1s) veszek észre, amelyhez hasonló szimptómát, mint historikus, (b_1s) a saját lelki állapotommal (b_1) kapcsolatban észrevettem. Ez alapon következtetni óhajtok a (tradícióban szereplő) velem szemben álló egyéniség (T) egy meghatározott állapotára (t_1). Ez esetben a terminológia²³, úgy mint a következtetési mód egyszerű.

Tapasztaltam, hogy b_1s -nek b_1 lelki állapotom felel meg. Miután

$$b_1s - t_1s$$

azonnal éspedig rendszerint öntudatlanul levonom a következményt:

$$t_1 = b_1$$

²¹ V. ö. alább B; és a VIII. fejezetet.

²² *Die Prinzipien der Logik*, Tübingen, 1913. 41. lk.

Alább célszerűnek fog mutatkozni a következő jelrendszer:

T : egy egyéniség a maga egészében (*tradíciós tudategész*).

t_1s ennek valamely (megértendő) *állapota*.

H : eme lelkiállapot külső jele (*tradíciós szimptóma*).

H : a *historikus* (rekonstruáló) azaz megértő egyéniség (*tudategész*).

b_1 : valamely konkrét lelki állapota.

b_1s : ez állapot szimptómája.

A gyakorlatban „ismerős” szimptomákat látva magunk előtt, minden kétkedés nélkül interpretálunk. „Gondterhes arcot” látva megkérdezzük, „mi baja”. Konstatáljuk külső szimptomák nyomán, „látjuk”, hogy gondban van, hogy búslakodik, „látjuk” azt is, hogy valami tervet forral. Ami a gyakorlatban egyszerű ténykonstatálás („látjuk”), azt a logikai vizsgálat nem ily egyszerűnek, s minden nehézség nélkül valónak találja; mindenekelőtt következtetünk,²⁴ nem pedig tényt konstatálunk; következtetünk saját állapotunk (b_1) külső megnyilvánulásából (B_1s), amelyet, miután hasonlóan találunk a velünk szemben álló egyéniséggel (T) extramentális megnyilvánulásához (t_1s), ebből az *analógiából* következtetünk az idegen egyéniség belső állapotára (t_1).

Kérdéses azonban, hogy a T egyéniség kifejezés módja a miénkkel azonos-e. Kérdés az, hogy nála a tudatszimptomák *azonos törvény szerint keletkeznek-e*, mint nálam, rekonstruálónál. E probléma abszolút nehézséget jelent. *Nincs semminő, minden kétséget kizáró bizonyítékom arra nézve, hogy két egyéniség extramentális megnyilvánulása csakis azonos lehet.* Mindig megvan a valószínűség arra nézve, hogy T egyéniség t állapota nem ugyanazon módon nyilvánul meg (t_1s), mint H egyéniségnél, a historikusnál. Ez a probléma tehát az abszolút kétkedőre nézve abszolút megállást jelent, az abszolút igazolást kérő holt pontra jut. Gyakorlatilag azonban számos átvezető mozzanatot találunk, amelyek a megértést lehetővé mutatják. Sőt a kétkedőnek, ki állításunkat tagadja, még azon ellenvetésünkkel kell számolnia, hogyan lehet az, hogy állításunkat *tagadja* anélkül, hogy annak megérthetőség feltételezte volna.

A külső kifejezésmódok mégsem lehetnek gyökeresen eltérők, mert először is spontánok, minők a gyermek és az ősprimitív ember mozdulatai. A többiek mind konvencionálisak, történeti fejlődéstermékek tehát, amelyek *készen* vannak, amidőn a gyermek élni, látni, fejlődni kezd. Feltételezhetjük tehát, hogy a társas együttélés folytán, midőn lelki elemei komplikálódni kezd, ugyanazon társadalomban, ugyanazon pszichológiai képződmények indulnak meg, éppen ugyanazon pszichikai jelek ugyanazon mozzanattal párhuzamosak, tehát²⁵: $t_1S \setminus t_1s$, valamint $b_1 \text{ Sll } b_1S$. A nyelvtudós egy

²⁴ V. ö. Sigwart. *Logik*³, II. 611. B. Erdmann, *Logik**, I. 789. Ik.

²⁵ A *megfelelően párhuzamos* jelét a hasonlóság és egyenlőségjelekből tesszük össze.

egyetemes hipotézissel szokott megindulni, mely szerint a kifejezés, mely a vizsgálódás *logikai* során második (az élmény az első), a *történeti* fejlődés során is második. Számára a kifejezés *adva van*, s keresni kell annak lelki alapját. Hogy e kérdés-feltevés fennáll-e szükségkép, e dolgozat keretében nem oldható meg. Egy szempontot, mint pusztá lehetőséget a többi szempont *mellett* megemlítünk, s kutatását kizárólag a nyelvtörténeti kutatóra bizzuk.

Problematicusnak tarthatjuk azon, közelfogadottnak látszó, állítást, hogy mindig a pszichikum a primer, a kifejezés a szekunder, azaz az *adott* lelki élet talál kifejezést jelekben. „Úgy látjuk, hogy a/lelki élet csak akkor válik in concreto kifejezhetővé, amidőn a lelki élet maga belsőleg differenciálódik s ezzel együtt tudatossá lesz. Az őspsziché, mely a nyelv konvencionális kifejezőeszközeitől meg volt fosztva, csak mintegy spontán *általános tudathangulatot* volt képes kifejezni, egy szétfolyó és valószínűség szerint gyorsan fluktuáló és hamar lenyugvó tudatállapotot. Ha feltesszük, hogy az animizmus korában nincs még lényeges különbség élő és élettelen között,²⁶ nincsenek még tárgyfogalmak, az őskomplex-képzetek csak éppen a differenciáció kezdetén vannak, úgy a kifejezés létrejötte is más célt szolgál, mint ma. Az embernek, mely még semmit sem „tud”, mert még múltja nincs, inkább uralkodó hangulatai vannak, minő félelem az ellenségtől, megrettenés a támadástól, nyugalom, mint közömbös állapot stb. Az ily differenciálatlan pszichikai állapotoknak nincs szükségük *speciális* kifejezőeszközökre./ A későbbi fejlődésre vonatkozólag felvehetjük, hogy a cselekvést mindenkor kényszerokok hozzák létre, a cselekvés mint külső mozzanat *in tempore* megelőzi a tudatfolyamatok differenciációját. Tehát ami logikailag prius, az a történeti fejlődésben következmény lehet. Ha felvesszük, hogy a *szimptóma kezdetben maga a cselevés*, munka, melyet a helyzet kényszerűsége vált ki, úgy a mai feltevéssel fordított irányban haladunk. A munkát meg kell tenni, s e *cselekvéssel* jár együtt bizonyos lelki együttváltozás.

Ebben a felfogásban tudatosan meg kell fordítanunk a mai pszichológia számos, magában helyes állítását, mely elsősorban a minden pszichére érvényes. Ma a motívumok harca, melybe az egész lelki élet bele van kapcsolva, mindig kell, hogy megelőzze az elhatározásban konkretizálódó akaratfolyamatot. Ez viszont megelőzi a külső cselekvényt, a cselekvény tehát a folyamat vége. Az ő-

²⁶ Frischeisen-Köhler: *Wissenschaft und Wirklichkeit, 1912*. Die Auffassung einer Allbeseelung entspricht dem ursprünglichen Denken; die Konstruktion einer toten Materie ist erst das Produkt wissenschaftlichen Denkens,

pszichében ma nehezünkre esik elképzelni a fordított folyamatot. A cselekvény, mint kikényszerített valami, azonnal parancsoló, primer szükség és maga a tény utólag ver valaminő pszichikai hullámot. Hogy ennek a folyamatkapcsolódásnak előttünk nagyobb valószínűsége van, azt abból is láthatjuk, hogy a cselekvés-előző motívumok nem egyebek, mint múlt-tapasztalatok között beálló feszültségek.

Nem szükséges azt hinnünk, hogy a pszichikai élet és a kifejező szimptomák, mint valaminő külön világ, teljesen elválasztva fejlődnek.²⁷ Mind a kettő azonos milieuban, a szükséges cselekvés világában születik, egymással párhuzamosan: tudvalevő, a primitívnél a lefolyó élmény szükségkép, el nem titkolható módon ki is fejeződik. Az eltitkolás (dissimulatio) kulturproduktum s éppen késői termék a történetben.²⁸ Természetes, hogy a nyelvi szimptomák, a fokozódó társasélet következményei, konvencionálisuk folytán közösek; úgy, hogy azok a szimptomák, amelyek egy tudatosan elrejtett alakulat külső jelei (jellemző az angol „cant”), csak egy raffinálttá lett kultúra következményei, melyek csak a legerősebb szimptóma-elrejtő önfegyelméssel érhetők el. Az élmény és szimptóma esetleges divergenciája tehát csak késői fokon kezdődik.

A történetíró éppen azért különbözteti meg az írásos „maradványt” (pl. számadáskönyv) az írásos „hagyománytól” (pl. mémoire), mert ez utóbbinál a tudósítás, feljegyzés szándékát is tekintetbe kell venni, így a töredékesség „kikerekítésének” tendenciáját, amiben az elbeszélő egységtudata önkénytelen jelentkezik, a pártállás szándékát stb. Számos módszer van, amellyel e kiegészítő, avagy megmásító szándékot eliminálni lehet,²⁹ mind természetesen gyakorlati értelemben anélkül, hogy a tudatkifejezés egyéni eltérőségének nehéz problémáját elméletileg és elvileg megoldani képesek volnánk.

Meg kell említenünk, mint korántsem elhanyagolandó szem-

²⁷ *Sollt es wabr sein, was uns der robe Wandrer verkünket, Dass die Menschengestalt von allen siebt lieben Dingen Ganz allein uns lüge?* (Goethe.)

²⁸ Rousseau gyakran rámutatott: être et paraître devinrent deux choses tout-à-fait différentes.

²⁹ V. ö. a történelmi methodikák e főrészeit, így Bernheim *Lebrbuch d. historiseben Methode u. d. Geschichtspbilosophie*. (1908),324-561.

pontot, hogy amint lelki folyamatok vannak, melyek a lelki élet általános labilitásából eredve, pillanatról pillanatra alakulást, kompozíciót és dekompozíciót mutatnak, az ezekkel párhuzamos külső jelek és kifejezőmódok hasonlóképp nem a külső világ merev tárgyai, hanem folyamatok. Tehát mint életfunkció, a belső folyamatoknak *szimptomafolyamatok* felelnek meg, bár egy szó nyelvi képe mindig ösztönöz arra, hogy a lelki életben is mögötte valami mögöttes egységben-adottat keressünk. E tényt azért lesz fontos leszögeznünk, mert akarva-nemakarva a lelki életet minduntalan az anyagi világ analógiájára fogjuk fel, eltárgyasíthatjuk s ezzel elvonjuk élő jellegét.³⁰

Miként már láttuk, ugyanazon szó ugyanazon Írónál különböző pszichikai állapottal lehet kongruens, mert minden nyelv színtelen konvencionálisága alatt van egy egyéni nyelv, továbbá mert egyugyanazon egyén különböző fejlődési stádiumában az elvileg különböző (irreverzibilis) állapot jelzésére csak ugyanazon szimbólumot használhatja. A szimbólum a régi, a lelki tartalom az új, a kettő kénytelen kompromisszumot kötni; ha a kongruenciahiány magas feszültségben tör ki, kénytelen az író a szóalkotásra, avagy másféle modulációra térni át. Helyesen mondták, sokszor az az egyéni, amit el nem mondunk, mert el nem mondhatunk;

Az angol Bryce észrevette, hogy Amerikában a politikai műszavak mögött egészen más tartalom van, mint Angliában; ami természetes. Látjuk, hogy amint nincs lelki atom, mely változatlanul visszatér, úgy nincs szimbólum, mely ne volna irreverzibilis folyamat, s így időben elvariálódó, magamagát régi tartalmában megszüntető. Hányféle jelentésben szerepel a demokrácia szó a történet egyes fázisaiban a görög 5. századbeli első fellépésétől máig? Mindezen szempontokat a szimbólum-singularitásra nézve a történetíró a gyakorlatban alkalmazza, s hogy elvi megállapítások kevésbé válnak tudatossá, annak oka az, hogy a kérdést magunk is kénytelenek voltunk a konkrét megoldások keretébe utalni, hol a gyakorlat már megfelelő technikát fejlesztett.

Láttuk, hogy a szimbólum-párhuzamosság részben fennáll, részben nem. Elvileg tovább kell mennünk: a nyelv egyéni rétegéig; de ahol amaz egyéni nehézségek nem állanak fenn, az *ana-*

³⁰ Hogy mily nehéz a mozgó-élőbe helyezkedni gondolatban, kitűnően világítja meg Bergson: *Bevezetés a metafizikába*, 1903. ford. Fogarasi B.

logiás következtetés módot nyújt a megértésre; a következő módszeres lépésekben:

$$\begin{array}{l}
 T \dots t_1 \dots t_1s \\
 H \dots (x) \dots b_1s \\
 t_1s = b_1s \\
 b_1s \text{ S} \parallel b_1 \\
 t_1 \text{ S} \parallel b_1
 \end{array}$$

Ez egyszerű operáció, mely azonban korántsem oly primitív, mint Wundt „szubszumpciós” eljárása, lehetséges, ahol a milieu és a kor ugyanaz, illetve minél közelebb esik e tekintetben a *T* és *H*, annál nagyobb a valószínűség a megfelelésre. Ha a milieu és kor különböző, avagy ugyanaz, de kifejezett egyéniségről van szó, a megfelelés mértékét in concreto kell mérlegelnünk, s más módszerrel is kiegészítenünk azt, amire az analógiás következtetés már nem képes.³¹

III. Rekonstruáló hipotézis.³²

A historikus állandó problémája a töredékesség kérdése. A múlt csak nyomokat hagy hátra a jelen számára: a tudatos tradíciót és a tudattalanul megőrződő maradványt, tehát nagy szerepe van a véletlennek. E mellett a de facto irracionális „véletlenszerűség” mellett/vannak más tényezők, amelyek megmutatják annak okát, hogy miért vész el a múlt, avagy miért marad meg. A történet empirikus vizsgálata azt a sajátos tényt igazolja, hogy van *fejlődésharmonia* egyes történeti népek evolúciójában, másoknál hiányzik, amikor *kontinuitásmegszakítás* áll elő. A legnevezte-

³¹ Általában az analógiás következtetés fenti leírása nem mindig repelhet egyúttal a tényleg beálló ismeréstolyamat *leírásaként*; részben *precizírozza az* öntudatlan vagy alig tudatos folyamatokat. Miként azonban Th. Lipps (*Abriss der Psychologie*. 1909. 48.) rámutat, ez analógiás következtetés nem a megismerés, mint inkább az *indokolás* szempontjából lényeges ama formában.

³² Az egész kérdés a részletmódszerek elé tartozik bevezetőül. Gyakorlati okokból azonban már itt megemlíjtük, hogy a történetíró helyzetét forrásaival szemben láthassuk,

tesebb példa az utóbbira Róma „hellenizálódása”. A módszer kedvéért magára a történetre térünk át; egy feltűnő diszkontinuitás kezdődik az ú. n. második pún, miként a rómaiak nevezték, a „hannibali háborúban”. A hagyomány-összefüggés módja még mindig nem ment át a köztudatba. Ezért térünk ki bővebben egy exkurzióra.

Mint valaminő erős tornado, zúgott az végig Italia földjén, felseperve a paraszti hajlékokat, ledöntve megannyi erős törzset, elpusztítva a kis- és középbirtokos parasztságot. De még sokkal többet is tett ennél. Igaz, hogy a római köztársaság paraszti ereje és paraszti kitartása végre győzött az afrika-parti polisz kereskedelmi köztársaságán, s legyőzte a merész és tagadhatatlanul nagy (akkor!) organizáló képességgel bíró pún vezért, de — ami jellemző — Róma ereje megroppant a háború *után*. A nagy imperialisztikus kor, a Kelet meghódítása meghozta a fordított irányú inváziót, a római seregekkel szembeözlő hellenizmust.

A második század K. e. átalakította az egész római világot. „A legyőzött meghódítá a győztes Rómát” (Horatius), amint az már akkor tudatossá lett. Mit jelentett a Kelet „hellenisztikus özőne”, minő diszkontinuitás volt a római fejlődés harmóniájában? Minden kutató megegyezik annak intenzitására nézve; így Wendland:³³ „A hellenizmustól való elboríttatás idegenné és érthetlenné tette a római előtt saját történetét, kultúráját, vallását . . . Még azon kutatói is, akik később komolyan fáradoztak a rómaiság megértésére, nem találhattak rá, mert a *hellenizált római számára lehetetlenség volt a hellén eszmekörtől való absztrakció, az idegen eredetűnek kiküszöbölése.*” Jellemző nem az átvétel ténye, hanem a módja. Ezentúl a római „*graeco more*” óhajt élni, kétnyelvűvé válik, gondolkodásformái átalakulnak görög formákra. A görög csodálatos presztízzsel áll előtte; engedi, hogy a Kelet csakis görög alapokon fejlődjék. „Az a törekvés, mondja Mommsen,³¹ *legalább* (sic!) bensőleg hellenizálódni, részesévé válni Hellasz erkölcsének, műveltségének, művészetének és tudományának, a nagy makedoniai nyomdokán a keleti görögség pajzsa-kardjaként lépni fel és ezt a Keletet nem itáliei, hanem hellén módon tovább civilizálni, ez a törekvés hatja át a római köztársaság későbbi századait.” Az ősrómai jelleg nemcsak átalakul, hanem el is tűnik.

Minden előző kor rómaiságával szemben meg kell honosulnia a ellenségnek. „Róma fejlődésének tetőtokán akkor állt, amidőn nem volt irodalma, írja Mommsen.⁵ Csak amidőn a római nemzetiség feloszlásnak indul és a hellén-kozmopolita irányzatok kezdtek érvényesülni, állított be ezek kíséretében a római irodalom is;

³³ *Die hellenisch-römische Kultur.* 2—3 kiad. Tübingen, 1912. 13?.

³⁴ *Röm. Qesch.* V. 231. 1.

³⁵ *Római történet,* Akad. ford. IV. 223. 1,

és ez okból kezdettől fogva és kényszerű belső szükségszerűséggel görög talajon maradt és *éles ellentétben áll* a specifikus római nemzeti érzülettel.” A fátum abban áll, hogy egy rusztikus-erős agrárkultúra erős, differenciálódott keleti városi kultúrával találkozik; midőn ez oda behatol, a rómaiak *maguk deromanizálják* magukat.

Ez ellen a természeti szükségességgel jelentkező folyamat, kulturáthidalás ellen hiába volt egy Cato minden tradíciószeretete: hajlott korában maga is beletanult a hellén műveltségbe, s távolról sem változtathatta meg a köztudatot, mely ijesztő nyíltsággal vetett le magáról mindent, ami a római múltra emlékeztetett. A külföldiességet ijesztő lármával vitték be az irodalomba, a színpadra is. „A külföldiesség színét még a részletekben is megtartották, így Rómának s a rómaiaknak nevét elkerülik, s ahol saját magukról van szó, ott is görög módon — *barbari-nak nevezik magukat.*”³⁶

Már a görög irodalmi termelés is római fogyasztásra számít.³⁷ A rómaiak, hogy teljesen görög eredetűnek vélhessék magukat, szívesen olvassák a keleti származást hangsúlyozó Aeneist. Nagy törés, a geológussal szólva, nagy vetődés áll be abban a rómaiban, mely győzött. Múltat cserél, s tudatos kiűzése a rusztikus múltnak legfőbb öröme. A hannibali háború nyomában járó pusztítás szelleme odáig vezetett, hogy Róma önmegtágadása a világtörténet maximumáig emelkedett. A háború internacionalizáló, a hannibali s a keleti hadjáratok is; itt azonban nemcsak egy magasabb kultúra asszimilálása következik be, hanem kontinuitás megszakítás (Birt Th. tanár szerint „a valóságban a rómaiak görög kultúrájáról beszélhetünk”). Ferrero itt „merkantilizálódást” lát, mely szükségszerű, bár egyesek nem látták annak. „Megriadt az egyedül állók konzervatív ösztöne, amely minden korban ellent akar állani a történetnek és meg akarna szabadulni a fejlődés szükséges fájdalomtól. Minden oldalról fölhangzott a bölcsenek az a siránkozása, amelyet mindig hallunk, valahányszor egy civilizáció változásban van és e változás közepette a régi dolgok közül együttesen vész el sok jó és sok rossz a dolgok összefüggésének kénytelenségéből, amely gyakran kívül esik a kortársak meglátásán.”

Minden háború soha nem látott tömegeket halmoz föl, s impregnálja gondolkozásukat; a kollektív tények nagyarányú halmozódásából áll elő a gondolatok háborús változása. A háború, e hatalmi aktus, elsősorban az akarat-funkcióra támaszkodik és éppen ebből áll elő az életrendszer, akaratrendszer megváltozásával az *Umwertung aller Werte*; ez a hellenizmus Rómában. Ily nagyarányú változás mellett érthető, hogy minden, ami római

³⁶Római tört. IV. 237. 1.

³⁷Wendland, *Hellen.-röm. Kultur*, 60 lk,

hagyomány, egy „hellenizálódott” római psziché közegén szivárog át, gyéren s eltorzítva. A reflektáló közeg homályosan funkcionál, s ami ósrómai, számára idegen.

E konkrét példában látjuk, hogy a hagyományfolytonosság nem írható tisztán a véletlen számlájára, hanem éppen a társadalmi életrendszer harmonikus átstrukturálódását mutatja. A töredékesség maga kiválóan szimptomatikus. Ott ahol az utódokra nem száll át az elődök értékeszméinek egy része, mint átvezető médium, az ifjú nemzedék mint közömbös terhet rázza le magáról a múlt tudatát, hogy a tiszta jövőnek éljen. A történelmi forrástöredékesség tehát az érték kategóriák, a társas életrendszer diszharmonikus átalakulásának kifejezése. Ugyanígy az egyéniség az emberi psziché fejlődésében; ott ahol a pszichikai fejlődés egy irányú, folytonos *tömörülést* mutat, áll elő az, amit egyéniségnek nevezünk; egységes tudat az idő hosszmetzetében tehát. Az egységes tudatfejlődés egyik jellemző folyamata magának a tudatosságnak növekedése. A normális tudat további fejlődésében *önmaga elemzője*, sőt elemzője a kollektív pszichéből feléje áramló sugaraknak is. Így egy individuális, úgy mint szociálpszichológiai szempontból egységes alakulat, Én keletkezik, mely többé-kevésbé áttekinthető *kortöredékként* van adva.

Hogyan lehet e töredékekből egy egységhez jutni? Előző vizsgálódásunkban az analógiás következtetésről szóltunk, melynek feladata egyes pszichikai mozzanatok (t_1) külső szimptomafolyamatok (t_1s) nyomán rekonstruálni. Most arról a viszonyról fogunk szólni, amely maguk között az egyéniségek (T és H) között van.

Általában *rekonstruáló hipotézisre* mindannyiszor szükség van, valahányszor egyéniség töredékesen van adva. Itt két eset lehetséges: 1. egyéniség-hipotézis szükséges a hagyományfolytonosság hiánya folytán; 2. rekonstruáló hipotézis szükséges, amennyiben egyéniség egyáltalában töredékesen nyilvánul. Mindkét esetben reális nehézségek lépnek fel, amelyek különböző *technikai*, de nem különböző *elvi* nehézséget jelentenek.

A rekonstruáló egyéniség (t_1) általános pszichológiájából egy törvényszerűséget kell kiemelnünk. Mint mondani szokták, „kiki a maga szemével lát”, a maga egyéniségének érték kategóriái szerint fog fel. Nincs egyetemes historikus elme, nincs történeti koronkívüliség, nincs abszolút objektivitás,³⁸ eliminálódás egyoldalú

³⁸ V. ö. alább a VI. fejezete.

hangsúlyoktól. Tehát csak történeti tudat van, amely magában hord egy korszakot, mint határozott tudatstruktúrát. Tehát minden történelemben két kor tudatkorrelativitása van kifejezve.

Ez azonnal jelentkező logikai következményt fog felszínre hozni: abszolút érvényes rekonstrukció, mint végleges, lezárt meghatározás nincs és nem is lehet. Érvényes lehet annyiban, amennyiben két kor tudatkorrelativitása ($T:H$) az utóbbi tudatstruktúrájának niveauján meghatározatik. Valamint minden definíció „progresszív definíció” azaz koronként változik, érvényes logikai definíció annyiban, amennyiben a tudományfejlődés *valamilyen stádiumában* minden rendszeres vizsgálatot kielégít, épúgy egy egyéniség rekonstruálása egyes korok tudatához képest lehet végleges. A történettudomány progresszivitása annál kézzelfoghatóbb, minél élesebben tükröződik a történetfelfogásban a rekonstruáló kor egész szubjektivitása.³⁹

A rekonstruáló hipotézisek mindig tehát több-kevesebb értékkel bírnak. Értékkel, amennyiben a $T:H$, e látszólag egyszerű viszony, a fennálló lehetőségekhez képest a legkielégítőbben megoldatik. Nem szabad azonban felednünk, hogy amint *constans tū*, egyetemes historikus-elme nem létezik, hanem csupán változó (*variáns: v^{40}*), épúgy a rekonstruáló egyéniség (Γ), mint szimpto” mákban végérvényességgel adott sem fordul elő. Mondjuk, Arisztoteles rekonstruálására szolgálnak összes művei. A történelemben mégis gyakori, sőt csaknem szabály az, hogy új emlékeket fedeznek fel, avagy a régi emlékek eltűnő, mintegy *hangsúlytalan részére súly esik*. Ez új felfedezés gyanánt jelentkezik a rekonstruáló tudatában. Ez esetben helyesebben jelöljük majd a mi sajátos problémánkat, ha a variáció folytonos lehetőségét, mint előjelet, szem előtt tartjuk: $vT: vH$. Hogyan lehet már most a két fluktuáló elem között állandó — értjük logikai értékben állandó — viszonyt feltételezni? Ebből a probléma-nehézségből röviden átlátható tételünk, melyből kiindultunk. Rekonstruktív hipotézisek egy folytonosan progresszív, approximativ utánpótlás eszközei. A legkülönbözőbb értéket képviselik, mint a kutatás átmeneti

³⁹ Paulsen: Jede Generation spiegelt *sict*) *selbst* in ihrer Deutung der Vergangenheit wieder (*Geisteswissenschaftliche Hochschulausbildung*, 299, 1. Die Kultur der Gegenwart, I. 1. k.)

⁴⁰ E jelet felszínen fogjuk tartani kétféle értelemben, a historikus korbelisége és egyéni elvariálódása szempontjából.

pontjai, részben a töredékesség (T), részben a feldolgozottság (H) szerint.

Csupán azt fűzzük hozzá, hogy a $T:H$ viszonyban egyéniségekről van ugyan szó; nem esünk mégsem egy csupán individuális pszichológia egyoldalúságába. Minden kor, mint kollektívum egyes tudatokban tükröződik; azaz a $T:H$ viszony egyszersmind jelzi két kor viszonyát is.

IV. A szintheticus beleélés.

A rekonstruáló hipotézisben a tapasztalatok tanúsága szerint sok elem „általános emberi”. A legfelületesebb utánképzés megelégszik egy ily kevesetmondó „egyéni” pszichografikkal. Másrésztől, amidőn a $T:H$ viszonyát vizsgáltuk, csak általánosan jelöltük meg, hogy mindakettő változó ($\nu T: \nu H$), és csak rámutattunk arra, hogy a νH mintegy reflektálja saját tudat állapotát, s ezzel hamisan rekonstruálhat: az általánosan emberit is a *saját* tudata alapján állapítja meg.⁴¹

Erre a típusra mutatott rá Goethe: „Mein Freund, die Zeiten der Vergangenheit sind uns ein Buch mit sieben Siegeln. Was ihr den Geist der Zeiten heisst, *das ist im Grund der Herren eigner Geist*, in dem die Zeiten sich bespiegeln” (Faust).

Az öntudatlanul rekonstruáló, mindenkit, minden korban, az egész emberi fejlődést önmaga sokszorozódásának tartja. A történelem adott esetben telve van magának a historikus pszichéjének átvitelével, és ezzel megoldva látja feladatát. Nevezzük ez egyoldalú folyamatot a *historikus psziché egomorf diffúziójának*; e rövid megjelölésben benne van a naiv-naturalisztikus történelmi ismeretlen egész komplexuma.

Ez egyoldalúság ténye a következő állapotból ered: a historikus rekonstrukciója *közben* nem alakul át, avagy elenyésző mértékben ($\nu T; \text{min. } \nu H$). Nem kérdés az, hogy át kell alakulnia, énpén a νH változó állapotával arányban, hogy a νT -hez közelítsen. A rekonstruktív hipotézisekről kétféle állapotukban és jelentőségükben emlékeztünk: 1. mint tényleges megoldási hiedelemről, amint azt a reflexiótlan psziché szükségszerűnek tartja;

⁴¹ K. Marbe helyesen találta ennek jelölésére az „egomorf megismerés” szót. *Die Gleichförmigkeit in der Welt*, 1916.

2. mint módszeres-gyakorlati szükségről, amint azt a töredékességből és a tudományprogresszivitásból folyónak tartjuk. Újabb kérdésünk a hipotézis nem elvi, hanem gyakorlati kiküszöbölése; miként juthatok egy egyéniséghez a maga egészében (T), bár önmagammat, mint rekonstruáló tudatot (*vH*) heterogénnek érzem?

Tudatunk labilis, a benne tömörülő elemek száma sokféle, valamint ezek kapcsolata is. Ebben végtelen kombinatív lehetőség áll elő. Az a kérdés merül fel, hogy az adott lehetőségek közül melyik lesz konform, azaz melyik fog a legtokéletesebben hozzá-simulni a *vT* állapothoz. Az előttünk álló lelki jelenség, melynek bizonyos töredékes kifejezése adva van szimptomákban, szavakban, munkákban stb., a maga egészében többé-kevésbé távol áll tőlünk. E távolság *maximuma* azonban, fel kell ismernünk, eleve kizárt általában, mert már az az eset, hogy valami iránt érdeklődünk, jelzi azt, hogy egy lelki közelség fennáll. Az érdeklődésnek ép az a feltétele, hogy valaminő homogén van a rekonstruáló és rekonstruáltban. A teljesen heterogén egy pillanatra sem képes megragadni Énünket. így tehát nem abszolút, hanem graduális áthidalásról van szó, s ez adja meg az idegen psziché megértésének első feltételét.

Újabb feltétel az, hogy végig vizsgáljuk tudatélményeink *reprodukálható* inventárát. Minden rekonstruálónak különösen fogékony-nak kell lennie, hogy a különböző élettípusokból eredő élményeknek bizonyos *fejlesztető* nyomait őrizhesse magában. Ez élmény-inventár tehát nem lehet mechanikus egymásmellettségben adott, melyből a megfelelő élmény egyszerűen elővehető. A rekonstruáló mintegy gyűjti⁴² a különböző életheleket, az író ebből a bőséges, rugékony, latens élménycsoportból merít. Dilthey igen

⁴² Amiként már Diderot helyesen látta meg, bár kissé szűk körre, a nagy drámai költőkre szorította: „Főleg a nagy drámai költők figyelmes nézői annak, ami körülöttük a fizikai és erkölcsi világban történik. Mindent megragadnak, ami figyelmüket fölkelte; összegyűjtik. Ezekből a *tudtukon kívül* bennük létrejött gyűjteményekből kerül annyi ritka jelenség műveikbe.” *Paradoxon a színésről* (1773.) Ford. Alexander (Diderot válogatott filozófiai művei, II. 1900. 8. 1.) Diderot ez érdekes elméletben a hideg, számító, csaknem tudós lelki rekonstrukció mellett tör lándzsát (a színészetnél is), „A nagy költők, a nagy színészek ... a legkevésbé érzelmes emberek . . . Mindig jegyzőkönyvvel térdükön, ceruzával kezükben látom őket. Mi érzünk; ők megfigyelnek, tanulnak, festenek . . . Nem a szíve, hanem a feje csinál mindent.” Diderot e műve az interpszichikai rekonstrukcióról általában érdekes.

jellemző adalékot közöl⁴³ Goethéről: Jeder Teil der Welt, den er sieht, spricht ihm etwas über die Kraft und den Sinn des Lebens aus . . . Jeder Erlebnis wird ihm zu einer Belehrung über einen Zug des Lebens . . . Er lauscht den Bewegungen in den himmlischen Tiefen seiner Seele und versteht aus ihnen Menschfendasein ur. menschliche Entwicklung.” Amit az író meglát és megérez, leszáll mélyen tudatába, oda beolvad egy rugékony masszába, hogy onnan a rekonstrukció alkalma mint fokozottan világos élményt hozza elő a tudat élő felületére.⁴⁴

A historikus azonkívül korkülönbségeket talál. Tegyük fel, hogy egy primitív lelki képlet megértéséről van szó; ez esetben végig nyomozzuk fiatalkori élményeink sorát, miután van bizonyos* tágkörű hasonlóság a faj- és egyénfejlődés között. Kérdés azonban, s ez mindig súlyos probléma, hogy az egyszer már kialakult és csupán reprodukálható élmény keresztül segít-e a megoldás főnehézségein? (Ez esetben alkalmazhatnák azt az eljárást, mit Wundt *szubszumpciónak*, W. Stern *centrifugális* eljárásnak nevez.) Ha nem, úgy új élményt kell alkotnom (miként a Wundt-féle „*produktív analógiás*”, a W. Stern-féle „*centripetális*” eljárás⁴⁵ esetében), amelyhez egy bonyolult folyamat megtételére van szükségünk, melyet *szint)étikus beleélésnek* nevezünk.⁴⁶ Beleélésnek annyiban, amennyiben egy külső szimptomahatás egy ily benső, élménykereső, tudatirányulást vált ki, szintheticusnak annyiban, amennyiben részletélmények szinthezisére van szükségünk. Hogy e szinthezis lehetséges-e, vagy nem, általánosságban el nem dönthető, hanem meg kell vizsgálnunk azt, hogy a különböző egyéneknél 1. van-e kifejezett hajlam a belső variálódásra, s amennyiben van, 2. minő fokú és 3. milyen irányú ama belső alkalmazkodóképesség.

Vannak egyének, akik hajlanak a logikai gondolatláncolatok szubtilitásának újraélésére, akiktől azonban pl. a vallásos élet érzelmet és fantáziát újraélő képessége távol áll. Vannak művészi

⁴³ *Das Erlebnis und die Dichtung*. 1913. 230,

⁴⁴ Dilthey u. o. 23[^]. 1. Die Menschenwelt ist für den Dichter da, in dem er *in siel?* Menschendasein erlebt... Er überträgt verstehend all seine innere Erfahrung in die fremde Existenz.

⁴⁵ *Die différentielle Psychologie*, 1911. 57. 1k.

⁴⁶ Wundt a „höhere produktive Methode der Analogie”-t éppen nem vizsgálja végig. *Logik der Geisteswissenschaften*,³ 84 1k.

meglátásokat értékelő képességek, vannak a nagy, praktikus ösztönű s akarátú egyéniségek felé hajlók. Van egyszerűen egy kvalitatív egyéntípus, mely a megfelelő kvalitású egyéntípus újraélésére, megértésére különösen hivatott. E tényállást azonban szükségtelen túlozni oly feltételezéssel, hogy különböző típusok között, „diszparát lelkek” között megértés nem lehetséges. Helyesen emeli ki Kornis:⁴⁷ „A lelki tulajdonságokat a köztudat oly önálló, minden fokozást kizáró jegynek hajlandó tekinteni, amely vagy hozzátartozik valaki lelki életéhez, vagy, nem. Valaki vagy okos, irgalmasszívú, energikus, rajongó s akkor megérti az okos, irgalmas, keményakarátú s fanatikus embereket, viszont képtelen beleélni magát az ostoba, kegyetlen, ingadozó és filiszter-természetű ember lelkébe... Mindez igaz volna, ha a lelki élet ily merev, változhatatlan, minden rugalmasságot és átmenetet nélkülöző sajátságokból állana. Ezek azonban csak határesetek. A lelki tulajdonságok legnagyobb része nem oly természetű, hogy vagy megvan, vagy hiányzik, hanem fokozatbeli különbségeket mutat, amelyek összehasonlíthatók, vagyis megengedik *bizonyos fokig* az analógiás beleélést és következtetést.” *Nil humani a me alienum*. Van mindenkiben „bizonyos fokig” mindenkiből; hogy elégséges arányban-e, azt a gyakorlati megértés *közben* tapasztaljuk.

A rekonstruálásnál tehát a második lehetőségnyújtó tényező az egyének egyéni sajátossága. Ha az első lehetőség: &z általános érdeklődés-konformitás megvan, ezen belül érvényesülni fog egy második tényező: a konform-egyéniesség.

A gyakorlati történetírás azt mutatja, hogy amidőn a *vT*-hez konform *vH*-t keresünk, a lehető konformitásnak bizonyos, egyes esetekben különböző határa van. Ez a határ függ az említett két tényezőtől, de ritkán esik össze a konformitás lehető határa és a momentán meglévő belső lelki együttesség-érzés, Simmellel: a lelki „homofónia”. A *vH*, mint rekonstruáló maga is rendszerint tudatában van annak, hogy a maga lelki (interpszichikai) hasonlósága általában fennáll-e és hogy a hasonlóság, ha *részben* van meg, minő *irányú*. *Nincs* azonban rendszerint tudata”-an annak, hogy a lelki konformitás minő *fokú*. Erről nem a kuísása *előtt*, hanem egyesegyedül kutatása *közben* győződhetik meg. Tapaszaim fogja, hogy az ő belső lelki közeledése az *idegen* pszichéhez,

⁴⁷ .4 lelki élet, Bp. 1917. I. 108.

határokhoz kötött és ha elegendő öntudatossággal halad kutatásai-ban, csakhamar rá fog jönni arra, hogy bár a kútfők bősége mélyebb behatolást megengedne is, egyénileg csak egy bizonyos határig haladhat, a további rekonstrukció lehetőségét pedig más valakire kell bízni (*a rekonstrukció-határ spontán tudatai*). Tekint-sük azt az eseteit, hogy a kutatónak megvan e benső önmegis-merése, kellő önkritikája; úgy két eset lehetséges: 1. a vizsgálandó tudategészlet formálisan messzebbmenőnek találja; pl. valaki Goethe éleíével foglalkozik s bizonyos diszproporcionalitást érez Goethe egész Énjének felfogására; 2. a vizsgálandó tudategészlet tartal-milag messzebbmenőnek látja, mert benne heterogén elemet fedezett fel; pl. a kutató végigélvén Goethe minden költői alko-tásának belső tartalmát, megáll annál a ténynél, hogy Goethe természettudományi műveinek méltatásába már nem bocsátkozik. Mindkét esetben a *kutató* egész helyesen fennakad egy bizonyos ponton, a saját rekonstrukcióját kiegészítendőnek tartja. Ez a kutatás természetének megfelelő álláspont lesz, s a tudomány nem vallja kárát annak, ha a rekonstruáló *maga* jelzi azt a hézagot, melyet rekonstrukciójában hagyni kénytelen. Így világossá válik 1. a ki-egészítés szükségese, sőt 2. annak szempontja és 3. terjedelme is.

Gyakori az az eset, amidőn az interpszichikai konformitás tudata mellett jelentkezik párhuzamosan egy sajátos *tudat*, mely a historikusban bizonyos irányú belső alkalmazkodásra való hajlam-hiányt jelez. A kutató a témaválasztásnál *momentán* (miként kifejezni szoktuk) nem érez kedvet. Ez a sajátos állapot élénken *szimptomatikus* egy belső pszichosíruktúrára nézve, amelyet *idő-leges konformitáshiánynak* mondunk.

Amint kiindultunk, a v T -h ez konform vH -állapot létesítésére törekszünk. Tegyük fel, hogy mindazok a feltételek, melyeket említettünk, általános konformitás (érdeklődés *általában*), egyéni specifikus hajlam (egyéni konformitás) megvannak; szükséges már most az, hogy amennyiben a v T állapot rekonstrukciójára általá-ban a v H állapot *lehetősége* megvan, a kettő közötti interpszichikus! kapcsolat létrejövételére *megfelelő időbeli összeesés* is beálljon. Ezt a problémát a vT és vH viszony *kontemporaritásának* nevez-zük. Miben áll-e jelenség és miben áll hordereje? Látni fogjuk, hogy egész pszichikai életünkre nézve jellemző adatnak fogunk birtokába jutni.

Minden kutató tapasztalta, hogy egy tudománykörön belül,

melyben vizsgálódik, bizonyos témák (élményirányok) benne 1. állandóan jelen vannak, 2. bizonyos belső összefüggésben, illetve sorrendben következnek. Tegyük fel, hogy valaki a XIX. század liberalizmusával foglalkozik. Amidőn Smith avagy a fiziokraták műveiből kiindul, egy egyenes vonalú sorrendképződést tapasztal Milíig, de közben — részben — érdeklődése eltérülhet. Kutatni fogja pl. a liberalizmus gazdasági hatását, de közben feltűnik a politikai viszonyok különös fontossága, s így a parlamentarizmus, majd a pártélet pszichológiája stb. fogja érdekelni. Ez eltérést nem tekintjük ϵ /térülésnek, mert míg ez utóbbi esetben témaszakadás áll elő, addig az előbbiben egy egészen természetszerű kiegészítődést, s nem jogszerűtlen aberrációt látunk. Ilyenkor a kutató rendszerint oly helyzetben találja magát, hogy — ismét jellemzők a szimptomák — „nehézre esik” a politikai élet vizsgálatáról *visszatérni* a liberalizmus elméletére, dogmatörténetére. Ez a visszatérésbeli nehézség pszichológiailag határozottan indokolva van; a politikai pártharcok szemlélete egészen más szellemi átélő munkát követel, mint a dogmatörténet *fogalmi* rendszerének vizsgálata.

E konkrét példa mutatja, hogy egyugyanazon kutatóban a különböző szellemi funkciók *formális sajátosságai szerint* hullámozhatnak. Egyszer a pártharcok heves összetűzésekben nyilatkozó voluntarizmusát érezzük, máskor egy elvonuló gondolkodó fogalmi működését szemlélhetjük. A kutató psziché e hullámszerűségét *formális specializálódásnak* mondjuk.

Ha a vT -hez nincs meg ép egy konform vH *kontemporális* állapota, úgy a kapcsolódás felszínes lesz s a kutatás holt pontokhoz juthat akkor is, amidőn az általános feltételek és kielégítő adatok megvannak.

Egy másik nehézség leküzdése a kontemporális tekintetében nem a lelki élet formális konformitása, hanem tartalmi egyezősége. Az előbbi példában láthatjuk, hogy a kutató élete a liberalizmus eszméinek s ez eszmék gyakorlati megvalósulásának vizsgálatával van elfoglalva. Ismeretei bővülnek, kiegészítődik egyre az élményalap; élményei bizonyos *egyirányú sorakozást* mutatnak. Más szóval ez annyit jelent, hogy a kutató vH maga is fejlődik. E fejlődésnek megvannak a maga időpontjaiban a maga érdeklődésgóc-pontjai, tehát a kutatás akkor lesz a legeredményesebb, amidőn a kutató fejlődés konkrét stádiuma *momentán ana-*

*lógia*t mutat a vizsgálandó vT stádiumával, amelyet éppen rekonstruálnunk kell. A vT tudategész és a vH szellemi fejlődésében kell egy *konternporális* párhuzamosság, mely ha megvan, úgy a vH azon alapon lesz helyesen megértő (interpretáló), hogy maga is — a maga kutatása közben, s a maga egyéni fejlődésfeltételei alapján — a vT -vel analog fejlődésen megy keresztül. Ezt az interpretációs mozzanatot *momentán lelki rezonanciának* nevezzük. A kutató, hasonlattal élve éppen rezonál a kutatandó vT állapotra. Ez az 1. időbeli, 2. formális, 3. tartalmi egyezőség az *interpretáció \ pozitív határeset*e, ideálja.

Az ilyen határesetben a kutató élete mintegy átmegy a kutatandó lelki Énjébe. A kutató ilyenkor úgy érzi, „*mintha önmagát fedezné fel*”, s ez ismét élénken szimptomatikus. Ez az adott okokból érthető, mert bennünk a tanulmányozott gondolat, tény már oly nagy mértékben elő van készítve, hogy amidőn az interpretációs gondolat már előttünk van, a magunkénak érezzük s joggal; a gondolat belőlünk is kipattant volna, csupán csekély *interpretációs indíték* volt hozzá szükséges.⁴⁸

Azt látjuk tehát, hogy a vT : vN viszonyban egy ideális közelítésnek módja egy *tényleges* párhuzamosság előkészítése. Ez adja meg a történelmi, illetve interpszichikus megismerés legfőbb értékét. Így kimondhatjuk, hogy lehetséges a vT állapot egészéhez egy vH állapot párhuzamosságát *in concreto* feltalálni, illetve konstruálni. Mit mondunk ezzel? Arra a következményre jutottunk, hogy ha egy vT állapothoz egy vH (részleges) állapotot nem sikerült találnunk, úgy egy kerülő utat teszünk s a *részleges konformitás előtt* a tudategész konformitására törekszünk azaz $vT \ S \gg vH$.

⁴⁸ Simmel (*Probleme der Geschphil.*³, 32.1.) mint valaminő „rejtélyre” mutat rá: „egy *szubjektivitás* utánélése, amely végre is csak egy *szubjektivitás*ban lehetséges, mégis mint *objektum* áll velünk szemben.” Simmel általánosít és helytelenül interpretál egy speciális esetet. Idegen psziché megismert állapotait rendszerint, mint egy *másik* Énhez tartozót szembeállítjuk a magunk Énjével. E kettős Én-tudat azonban megszűnhet. Az igazi „*Versenkung*” addig megy, hogy a magunk Énje beleolvad egy idegen Énbe s momentán egy Ént alkotva nem tudjuk megkülönböztetni, meddig terjednek Énem legbensőbb sajátosságai és mintegy hol kezdődik ezzel szemben az idegen psziché. Rendszerint a teljes megértést befejezi egy *utólagos* reflexió, amelyben megtörténik a megértő Én önmagára eszmélése ionkoncentrációja); Énem különállása világossá lesz, s most már másvalakiének érzem az élményt, mely azelőtt Énembe olvadt lelki komplexumot alkotott.

Ennél az állapotnál mondjuk, hogy a kutató „teljesen beleélte magát” a vizsgált írónak tudatába, avagy távolabb — mivel az író nem választható külön a korától — jórészen beleélte magát a korba is, melyben az író élt. (E korbeleélés problémája az előzővel szemben annyiban eltérő, s egy pluszt tartalmaz, amennyiben a kort az előbb csupán egy középponttal tanulmányozzuk, holott különböző központok is vannak a témaválasztáshoz képest; ezek egymást kiegészítik; amennyiben a központok jól választatnak meg, a különböző központú korvariansok kellő távlatból összeolvadnak.)

V. Az individualizáló dedukció.

Eljutottunk előző fejtegetéseinkben odáig, hogy egyének fejtődéspárhuzamosságái lehetők és indokoltnak találjuk. Van egy *határeset*, melyben a $\nu T \cdot \nu H$ viszony olyképen alakult, hogy egy konformitásiéttel formulázhatjuk: $\nu T S^4!! \nu H$. Ha a historikus beleélte magát a tanulmányozandó íróba, műveinek folytonos, kimerítő, elmélyedő tanulmányozásával eljutott odáig, hogy mintegy „maga előtt látja” az író, kollektive az egész kort, úgy most már egy újabb módszertani lépés lehetséges: a $\nu \Gamma$ -bői következtetni a víj-re, azaz az egészből a részre (természetesen nem mechanikus értelemben, mert a lelki élet nem tekinthető részek merev összegezésének). Amint mondani szoktunk, az író „jelleméből” (γT) következtetünk egyes állapotára, jellembeli tulajdonságára (V_i), ismételjük: az egészből a részre.⁴⁹ Ezt az eljárást nevezzük *individualizáló dedukciónak*.

Jelentősége abban áll, hogy a νt_1 -ből gyakran a historikus nem képes egy konform νh_1 -et konstruálni. Hiányzik az „alap”, az a lelki összefüggés, mintegy *lelki jellemkép*, melynek az egyetlen

⁴⁹ Ez a lefelé haladó következtetés tehát nem vehető azonosnak azzal a dedukcióval, amely, miként a természettudományokban, a magasabb rendű fajfogalomból következtet az alsóbbra. Csupán a köznyelvnek teszünk engedményt, a könnyebb és gyorsabb megértés kedvéért, amidőn a dedukció szót megtartjuk. A történelemben nem lévén általánosítás, azaz fajfogalom, nincs indukció s ezzel dedukció sem. Az „indukció” a történelemben, *mint empirikus és részletkutatáson alapuló tendencia*, megvan, de ismét *eltérően* az általánosító tudományokból, s ezért az elnevezési nem helyes a történetelméletbe áthoznunk. (V. ö. Rickeri. *Geschisspbihsopbie*, 321—422. cikk a Windelband-féle *Die Philosophie im Beginn des XX. Jahrg.* 1907.)

szimptomát tulajdonítsuk. Ez egyetlen szimptóma *in concreto* „keveset mond”, avagy „homályos”, *töbértelmű*, jelentése önmagában *végérvényesen* meg nem állapítható, ilyenkor egy mód van, egy fáradtságosabb, körüljárással eszközölhető, a vt_1 értelmezése előtt a v II-hez közelíteni. Ez approximativ eljárásról említést tetünk, most azonban látjuk, hogy minő út vezet a konkrét v *ti* megállapításához, mely nem mondható egyszerűnek.

A szellemi élei természete éppen abban van, hogy gyakran lehetséges az egészei megérteni egyik-másik rész nélkül. Szinthe-tikus eljárással egy egészhez jutunk, melyről láttuk, hogy az *elvi-leg csupán approximativ lejjét és mégis a vT -ből lényegesen nagyobb világosság árad a v t_i -re*, mint a v *ti*-ből külön. Innen az individualizáló dedukció értéke.

A megértésnek, az adott tények alapján látható, számos különböző értékű fokozata van. Ha megkérdezzünk valakit valaminek értelmét illetőleg, rendszerint *kész* választ ad, és pedig azért, mert maga egy bizonyos fokig, mely számára végső, megértettnek találta. Ez azonban lehet egy felületes aláhelyezése már kész lelki alakulatnak egy idegen szimbólum alá (amit Wundt önálló módszernek tekint, holott csupán előkészítő jellege van, s így helyesebben preszubszumpciónak nevezhetjük). Midőn azonban újabb kérdések merülnek fel, a v *ti* nem illik többé bele az általános képbe, a rekonstruktív hipotézisbe, melyet alkottunk, s eljutunk a v t_1 érteiméhez individualizáló dedukció útján. Most már a v *ti* individuálisabb, tartalomban precízebb s ilyenkor azt mondjuk, hogy most már az adat „új színben tűnik fel”, az *író* „új megvilágításba került” stb. Ez tehát teljesebbé tette a v t_1 jelentését. Most újabb szinthe-tikus vizsgálat kezdődhet, mely ismét más adatokra deríthet fényt ($vt_2 + \dots vt_n$) és így tovább. Az egyénismeret tehát végtelen, „individuum est ineffabile.”

VI. Történelmi absztrakció.

Úgy a szinthe-tikus beleélés-, mint az individualizáló dedukciónál feltételeztünk egy variáns kutató elmét, melyet jelzésünkben is állandóan felszínen iparkodtunk tartani. Ez a variáns-fogalom két eltérő funkciói tartalmaz, egy negatív és egy pozitív mozzanatot. Az első abban áll, hogy a speciális historikus elme képes új lelki tartalom felvételére, egy belső lelki közeledés (adaptáció)

folytán képes magát egy kezdetben heterogén lelki tartalommal azonosítani (innere Nachbildung).⁵⁰ Ez azon követelményeknek, melyek a historikus elme speciális rugékonyságát célozzák, egyik oldala; vele szemben áll a historikus-funkció negatív oldala, mely a historikus Én önmegtadadásában áll; a nagy historikusok közül Ranke mutatott reá a legvilágosabban a „Sich-selbst-auslöschen” elvében. Ez elvet oly értelemben is vizsgálat alá foghatjuk, hogy az abszolút lemondást jelent általában a történetíró egyéniségéből (és korából) fakadó értékelésről, s ily értelemben magunk is több ízben bírálat tárgyává tettük, ily abszolút lemondás látszólag mechanikus tükrözővé képes tenni a historikus elmét⁵¹ az önmagáról (és koráról) való teljes önmegfeledéssel. A jelen problémafázisban nem szólnak a történelmi értékelés eme sajátos virulenciátlanágáról, csupán megjegyezzük, hogy elvileg helytelen irányú törekvésre vezet.⁵² A történelmi Én eliminálását itt csupán interpretációs problémafázisnak tekintjük; ez értelemben a Sich-selbst-auslöschen helyes történetírói funkcióra utal. A historikus, miközben tárgyával foglalkozik, kell, hogy magamagát teljességében átengedje a tárgynak, ami úgy lehetséges, hogy párhuzamosan, *miközben* rekonstruál és új lelki tartalmat vesz föl magába, absztraháljon mindattól, ami speciális tudatformája és kortudattartalma.⁵³ Ez a funkció, a *történelmi absztrakció* époly fontos, mint a törekvés új lelki tartalmak felfogására. Kell, hogy kutatásának *adott* fázisában, nem egyszerűsmindenkorra, de amíg a *sui generis* megértő munkája közben tartózkodik, tisztán rekonstruáló és ne egyszerűsmind értékelő legyen. A történelmi absztrakció elvonatkozás önmagunktól, átélése az adatnak, vagyis élménytöredéknek, mely előttünk van objektív jelekben, legyen tiszta adatmegállapító, adatmegerősítő tevékenység, mely momentán kapcsolódjék ki mintegy az állásfoglaló En alól. E követelmény tehát logikai norma, amely független attól, hogy a gyakorlatban minő határig valósítható meg.

⁵⁰ Simmelnél (*Gesellschaftsphil.* 27. Ik.) Úgy látszik ide összpontosul minden megértés-probléma, amire a kifejezés tág volta mutai.

⁵¹ V. ö. Dékány: *A történelmi kultúra eszméi Nietzsche korában*, *Budapesti Szemle*, 1917. (171. köt.) 264. lk.

⁵² Elvileg mindig szükségünk van a historikus korfeltételezettségét és tudáibeli „korrelativitását” elismerni: rámutattunk *Történelmi realizmus és fejlődésszemlélet* c. dolgozatunkban. *Századok*, 1915. 584. 1.

⁵³ „Mindnyájan költők vagyunk, amidőn egy költőt jól olvasunk.” Carlyle: *Hősök* (Akad.) 104. l.

A tiszta tudományos érdeklődésből rekonstruáló historikusnak magamegfeledése, ama „Versenkung aller Gemütskräfte”, sajátos történetírói negatív funkció, mely jelenti a historikus Én, ideiglenes Én-labilitását, tudatbeli szilárdságának szándékos redukálását, így bizonyos tekintetben ez önátengedés hasonlít egy álomszerű labilitáshoz (Versenkung); a figyelem minden energiája mások pszichosztruktúrájához való simulásban koncentrálódik s ez, negatív oldalról, egy merev önkonzentráció csökkenése; átálmodjuk magunkat a másba, elmerülünk, tárgyá leszünk, helyesebben más személyiséggé. Önszemélyiségünk elhallgat, lelki multunk bennünk való különleges halmozódása és egyéni formáltsága felolvad. Tehetjük-e ezt másként, mint úgy, hogy a megértendő egyéniség *értéke*, súlya eléggé hatalmasan nyilvánul meg, ha át-érezzük annak értékes pozícióját a fejlődésben? Innen ered egy sajátos nehézség, amelyet absztrakciós akadálnak mondunk s amely a történetírás fejlődésében feltűnően jelentkezik: különös kiválasztása az értékes egyéniségnek. A történelemben ez okozza a biografikus kiindulásnak esetleges túlságát, s éppen ezért szükséges vele szemben erős historikus iskolázottság, fegyelmezett-ség, önnevelés, hogy a feliratok és oly maradványok, melyek a szürke köznapi életet tükrözik, s hagyják reánk, szintén kellő figyelemben részesüljenek. Hasonló nehézség hátráltatta az említendő típusközvetítés elkészését a történelmi rekonstrukcióban, melyet létrehozott az, hogy amaz érték, mely a kiváló egyéniségben szemmel láthatóan már kezdetben megragad, hiányzik, s nem bír rá arra, hogy a történelmi absztrakció teljes energiáját önmagunkkal szemben következetesen kifejtsük. Ezért késett a művelődés-történelem felkarolása is, mert itt megannyi, egykor lényegtelennek tartott adatból kell a múlt életét rekonstruálni, melyek túlnyomólag maradványok *egyéni* átszűrő áthagyományozás nélkül. Az egyoldalú rekonstrukció az egyéniség kiemelésénél⁵⁴ marad,

⁵⁴ A nagy egyéniségek kiemelkedésének jogos indokait kiemeltük (Századok, 1915.): elsősorban heurisztikus jelentőségük; tudatosabb életet élők, s ezzel kifejezőbbek. Kornis (*Történelem és pszichológia*, 1914. 30.) megjegyzően emeli ki, hogy éppen mert szélesebb bennök az általános emberi réteg, könnyebben megérthetők. „A nagy individualitások nincsenek időben és térben annyira hozzákötve a történelmi milieuhöz, mint az átlagos ember; ha kiemeljük őket történelmi feltételeikből, akkor is még mindig marad belőlük, ami felöltő, egységesen appercipiálható, határozottan kiemelkedő, s más korba is behelyezhető, más kortudat számára is inkább hozzáférhető és érthető.”

mely reá hat, amelyei magas értékelő rezonanciával fogad magába. A hősteremtés Carlyle-féle módszere tehát természetes pszichológiai alapon válik kezdetévé a történelmi műveltségnek; igazolnunk azonban nem szükséges, hogy a tudomány szélesebb egyéni beleolvadást követel a korstruktúrába. A tudomány szélésebbi, hogy tudatéletünk rendeződjék be az ismerendő tárgy sajátosságaihoz képest s ha ez a körülmény a természettudományban nehézséggel jár, a történelemben még inkább, ahol mint *sui generis* egyéniség állunk szemben a megismerés tárgyával. Egy sajátos antinómia⁵⁶ — s ez ama benső antinómiák között, melyek mélyen rejlenek egyes tudományok szerkezeti váza alatt, egyike a legérdekesebbeknek — található abban, hogy a historikus egyéniség, mely *sui generis* egyéniséglapra vetíti a felkutatott eredmények képét, kénytelen önmagát kiküszöbölni. Az antinómia éles-ségét enyhíti ama körülmény, hogy a kétféle funkció *időben elválasztható*.

A történelmi módszerre nézve mit jelent amaz absztrakció, mint módszerfázis? Tudvalevő, hogy egy moralizáló történelmi felfogás, mely pusztán eszközzé, *magister vitae*-vé tette a történelmet, elhalványult szükségkép a XIX. század tiszta historizmusának nyomása alatt. Az a minden *l'art pour l'art* elvet megelőző törekvés,⁵⁷ hogy a történelem ne tekintessék tudománynak a tudományért, hanem emberjavító, etnikai vagy politikai előiskolának, gondoljunk pl. Schiösserre vagy Seeleyre, egy, ha nem is teljesen meddő, de koraiságában céltévesztő gyakorlattá lett. Minden elvi átgondolás nélkül, még mielőtt a *történetet* tudományos alapossággal megismerte volna, *ad ioc*, a tárgyalás közben morális elmélkedéseket szöhetett bele, mely praxis, kifejezetten óhajtunk rámutatni, megmaradt ííí-oít tudatalatti áramlatként s nemzeti történetírásban is, és általában mindazon történetírói műfajoknál, amelyek szoros kapcsolatban állanak *egyes* közösségekkel. Más ok is járulhat hozzá:

⁵⁵ P. Barth *Die Philosophie der Geschichte als Soziologie*,*- 484.1. fel-tűnően felületes magyarázatot ad.

⁵⁶ Nietzschevel szólva „ein kalter Dämon der Erkenntnis¹¹, bizonyos objektivitás-géppé lettünk a történelmi absztrakció egyoldalú alkalmazásával. Hogy ití minő belső életfolyamatok vannak, rámutatni megkíséreltük. V. ö. *Nietzsche elmélete a történelemtől és a tárgyilagosságtól*, Népművelés, 1916. 537-553.

⁵⁷ Bolingbroke: History is philosophy teaching by examples.

vége ma is számos gondolkodó alárendeli a logikát az etikának, a tudomány funkcióiban is gyakorlati s így etnikailag bírálható cselekvési lát, végül az ismeretelméleti pragmatizmus magát a megismerési csak mini gyakorlati életfunkciói képes elismerni. Ily alapon végső támaszok is lehettek a *la science pour la science* elvének áttörésére. Mind e kérdésekből azonban egy téves módszerfázis a gyakorlatban világosan kiismerszik; az adatmegismerést és a magasabbrendű értékelést összecserélték, azt, ami a kutatásban a jól megértett (interpretált) adatok *után* jöhet (értékelés), megengedhetőnek vélték már az adat megmunkálásánál.

A történelmi absztrakció szükséges a megismerés elemi fázisaihoz. Mielőtt az adatokban rejlő élménytartalom *teljesen* ki nem alakulna a historikus elmében, nem léphet közbe a historikus a maga voluntarizmusával; előbb meg kell természetyszerűleg hallgatnunk a rekonstruálandó élményt, majd” oksági kapcsolatokba kell állítanunk, feldolgoznunk egy fejlődésösszkepet és csak miután ez a tudomány mai végső eredményeinek összefoglaló stádiumára emelkedett, foghatunk hozzá értékelésekhez, melyekben az élmény után meghallgathatjuk önmagunkat. Akkor sem a *sui generis* történelemben, hanem a történetfilozófia keretében.

B) Részletmódszerek.

A részletmódszerek elkülönítési az alaplómódszerektől, miként láttuk, nem tekintjük lényegesnek. Ezzel a jelzéssel, illetve beosztással csupán azt óhajtjuk jelezni, hogy míg az alaplómódszerek nélkülözhetetlenek és alapvetők minden interpszichikai megismerésnél, a történelmi megismerésnél is tehát, mert ezek szolgáltatják az első döntő lépéseket, melyekből a kutatás szükségkép kiindul, addig gyakran a részleíómódszerek alkalmazása szorosabban függ a fennmaradt anyag minőségétől. Gyakran az anyag hiányossága folytán a súly átterelődik pl. az ép említendő típusközbevető módszerre, s a lényeges eredmények is belőle folynak. E módszerek egyes esetekben mintegy mellékszámításoknak tekintendők, melyekre tehát nincs mindig egyformán szükség; az említett esetben a kutatás extenzíve ide terelődik, nem mondhatjuk tehát, hogy *értékkülönbséget* látnánk a kettő, az alap- és részleíómódszerek között. A megkülönböztetésnek ha így nincs igazi elméleti-jelentősége, annál nagyobb lehet a gyakorlati módszerre, továbbá az ebből folyó technikára nézve. Azt a verbális magyarázatot, hogy ez utóbbi vonatkoznék csak a „részletre”, eleve el kell utasítanunk.

VII. A típusközbevetés módszere.

Az eddigiekben látható volt, hogy mindig egyénmegismerés bizonyos fázisában vagyunk és sohasem mondhattuk, hogy elérkeztünk egy végső határig. Minden lelki tartalmat csak egy bizonyos határig látunk megélhetőnek. Mit jelent valaminő lelki jelenségnek, Dilthey szavával szólva, ez a megélhetősége (*Erlebbarkeit*)? Tegyük fel, hogy egy távoli kulturkörélménytermékének megértéséről van szó; így az ó-indiai eposzok vagy vallásos élmények, hangulatok, kultuszcselekvények megéléséről. Nyilván a $v t_1$ egymagában egy a mai psziché számára kezdetben teljesen diszparát alakulat; hiányzik minden élményalap úgy a jelen, mint tudatunkban valamiképp megőrzött, avagy szándéktalanul megmaradt élményeink sorában. Ebben az esetben, amidőn nem egy normális lelki távolság áthidalásáról van szó, egy *határesetről* szözlünk ismét. Ebben a $v T$ a legmesszebbmenő módon eltér a $v H$ állapot *lehetőségeitől*.

Ily esetben a történetíró eljárása a legnehezebb műveletek egész sorával adható. Nem alkalmazhatjuk az analógiás egyszerű beleélést, mely végre is kezdő lépése csak egy közelfekvő egyéni struktúra elképzelésének. Nem alkalmazható a $v H$ tudategész szintheitikus és egyszeri közelítése sem a $v T$ állapothoz. A történetíró tehát egy lassú, folytonos munkával, belső alkalmazkodással járó közelítő eljárással fog kísérletet tenni. Iparkodni fog nem a $v T$ -re rátalálni, hanem egy $P T$ állapothoz *vezető* közbeeső fejlődésfokot lelteni. Ha nem lehetséges a $v T$ állapotnak egészében, *funkcionális összességében* való megértése, sem, ami még természetesebb, a $v t_x$ állapoté, úgy az esetet *abnormisnak* fogja tekinteni és egy ennek analógiájára elgondolható normális esetből indul ki. Az ó-indiai filozófus írásának értelmezéséről egyelőre le fog mondani s keresni fog a rendelkezésre álló forrásadatok alapján egy *közpsziclé-képet*, azaz típust fog konstruálni.

Ezzel a lépéssel tehát eltávolodik a közvetlen egyéni meg-látástól, melytől egyelőre tudatosan absztrahál. Típushoz fordul, gyűjt átlagadatokat a népről, a kulturviszonyokról, általában az uralkodó temperamentumformákról, korhangulatról, népélmények-ről, melyek ősieik vagy recensek, de valamiképp a kollektív tudatba mélyen kapcsolódottak stb. Ez a hosszadalmas eljárás mély tanulmányt, kimerítő utánjárást követel.

Jellemzője tehát e módszernek a típusközbevettség állapota, amelynek révén a történetíró eljut az átlag-görög az átlag-egiptomi stb. többé-kevésbé mély megfigyeléséhez. Most már el tud érkezni ahhoz a ponthoz, hogy nem az egyéni vT , hanem egy kollektív $v T$ -szerű eléggé szemléletesen áll előtte. Az ily tanulmány aránylag ritka a történetírók műveiben. A historikus többnyire az egyenesen jellemzőt, a szingulárisán adottat keresi, speciális funkciója a szinguláris elképzelésre való hajlamot fejleszti benne. Hogy a típusközbevető módszert alkalmazhassa, *el kell térnie* éppen a szingularizáló módszertől, de nem végcél szerint, hanem csak időlegesen. Ezért e módszer az utóbbi időben is csak erős viták után tud tért hódítani.

Ha a szintetikus bázis (tudatosan kerüljük az „induktív” bázis megjelölést, mert ez az *általánosítás* végcéljának domináló voltát jelenti) kellő szélességben kialakult, úgy a kollektív vagy tipikus $v T$ -ből fog eljutni az említett individuális határesethez. Tegyük megkülönböztetést a kollektív és individuális alakulat között. Legyen az első a generalizált (g), a második a szingularizált (vagy esetünkben individuumhoz kapcsolódó) között található felfogáskülönbőség jellemzésére a d jel (a *szinguláris* jelzésére a kezdőbetűt nem alkalmazhatjuk, mert már lefoglaltuk a *szimptóma* jelzésére, hanem az egyéni különbségek *differenciális* pszichológiája nyomán választjuk az említett jelet), úgy ama következtetési, illetve tágabb értelemben vett módszertani lépések a következők:

$d T$ konformitás negatív,

$d t_1$ negatív; úgy

$g t_1$ és $g T$ korlátolt mértékben pozitíve megoldhatónak mutatkozik s ez esetben lehetséges, hogy: $gT \parallel dH$, de egyben, mint ki fog tűnni, lényegesnek tartjuk, s hangsúlyoznunk kell az előbbivel könnyen összecserélhető másik tétel: $gT \parallel gh$ kizárását. Ez a jelzés⁵⁸ világossá teszi azt az ismeretani, avagy

⁵⁸ A kutató H fogalmában állandóan ébren tartottuk annak *élőségét*, variációra való képességét (v), sőt variabilitás-hajlamát is. A nyelv egyes szavai mindig bizonyos ösztönzést rejtenek magukban arra, hogy valamit lezárt egésznek, avagy éppen merev tárgynak fogjunk fel. Itt, ahol a fluktuáló élő lelki élet megismeréséről van szó, különösen szükséges a v kiemelése, amely az előjelben állandóan jelen volt. Most azonban ama v előjelet — hogy ne halmozzuk a jeleket — elhagytuk; gondolatban azonban állandóan oda kell képzelnünk.

módszertani tételt, hogy a történet különböző korszakainak *kollektív* pszichéje is bizonyos mértékben (ismerettanilag) individualizáló historikus-megértéssel közelíthető meg; van tehát szingularizáló megismerés akkor is, amidőn kollektívumokhoz fordulunk. Az említett folyamatok mutatják, hogy *g T részlegesen* hasonló lehet a *dT*-hez s így létrejö a következő komplikáltabb eljárás mód:

$$g T S \parallel d H_1 \dots d T S \parallel d H_2,$$

amely ha vázlatosan is, úgy véljük, elegendő világossággal kifejezi a módszer menetét és irányát. A történetíró elméje most már kétféle közelítési stádiumon jutott át, a *d H_x* és a *d M₂* állapotán. Ez a módszer ismét végtelen közeledést jelent, individuum est ineffabile; a különböző közelítési álláspontokhoz, stádiumokhoz képest a történetíró különböző ismerésértékhez jog jutni.

A most adott fejtegetés arra is rávezet, miért értékes a kollektív-pszichikai kutatás. Látható, hogy az a vita, amely a műit évtizedekben erős hullámokat vert a módszertanban, javarészt téves alapokon nyugodott. Amidőn a kollektív jelenségek kutatását történelmi céllá tették (Lamprecht és mások), voltakép *nem* tereltek el, mint talán maguk is hitték, a történelmi kutatást a sajátos individualizáló ismerésformától (bár Lamprecht egyenesen tévesen értelmezte saját eljárását, holott módszere a gyakorlatban sokkal jobb volt, mint az a módszertan, melyet felállított), hanem ép — egy szükséges közbelső stádiummal — elősegítette a *su: generis* történelmi módszer teljesebb keresztülvitelét.⁵⁹ Ha az átlagos római, az átlagos görög pszichét jobban ismerjük, adott esetben így válik lehetővé bizonyos különálló individuumok ismerése is.

Az az ellenvetés merülhet fel, hogy lehetővé válik ezzel a módszerrel pl. a tipikus athéni Sokrates, a hellenizált római Cicero

⁵⁹ A típus és a kollektívum fogalma összekeveredett a vitákban az általánosított (generalizált) fogalmával. (V. ö. *A művelődéstörténelem problémájához*, Századok, 1913.) A típus-kérdés ma is kezdetén van, s innen ered bizonyos fokú bizalmatlanság, amelyet fokoz némely történész indokolatlan módszer-konzervativizmusa is. Ma a legvilágosabb elemzését adta a típusnak Komis (*Történelem és pszichológia*, 14. fejr.). Úgy véljük, hogy H. Maier (*Das geschichtliche Erkennen*, 1914. ism. Athen. 1915. 127 —135.) fejtegetései nyomán több érdekes problémát iehet felszínre hozni. Lényeges as, hogy a típus kompromisszum az egyéni és általános között; tehát „közbevetett” ismereti stádium.

megismerése, de csak annyiban, amennyiben ép ők, mint egyének általános korsajátosságokat mutatnak, azaz amennyiben bennük egyéniségük *dacára* általános korelemek,, közös sajátságok rakódnak le. Az individualizáló módszer fanatikusai éppen ettől óvják az egyén megismerését, az egyén ily elkollektívizálásától. Túldominálónak tartják a d T-ben a g T állapotok felszínre hozatalát; így azon a palettán, melyen a történetíró színeit keveri, csupa elmosódott szín jelenik meg, mely egyéntelessé teszi az egyént korszínekkel. Ez az ellenvetés észreveszi, hogy egy probléma felmerült, de nem gondolja azt egyúttal végig. Az imént, amidőn pusztá jelzésünkben a historikus konform állapotát vázoltuk, sehol sem szerepel egy minden történeti konkrétumtól tartózkodó (g H) történeti átlagelme, hanem mindenütt kifejezésre jutott a historikus differenciális, azaz egyénítő pszichológiai gondolkozása (d H_1 és d H_2). Az a kérdés, hogy egy adott egyéniségben *mennyi* különállás van, hogy a kollektív, elmosódó, nem az egyénből, hanem a kor átlagából adódó sajátság minő mértékben dominál *ad hoc* egy egyéniség tudatában, soha sem dönthető el általánosságban, hanem mindig *in concreto* adott egyéneknél. Egy általános vitában tehát *nem is vitatható*, hogy az egyén elkollektívizálása túlságba,, menő-e vagy sem. Az általános történelemelmélet csak annyit szögezhet le, hogy a kollektív jelenségek megfigyelésére is szükség lehet; hogy a kollektívum és individuum aránykérdéseiben meddig kell haladni, azt a történetíró munkájának kellő önkritikája határozhatja meg mindig *in concreto* aszerint, hogy az egyén *de facto* milyen mértékben telt meg a kortartalom átlagelemeivel.

VIII. Öntudatlan módszerelemek; beleérzés.

A részletmódszerek fogalmának felvételénél hangsúlyoztuk, hogy a módszerek részben az emberi mentalitás természetéből folynak, amelyek tehát azon belső törvényszerűségeknek egyszerű megnyilvánulásai, amelyek a létrejött munkában elmei nyomokat formális tevékenységeket jelentenek. Az emberi megismerésben ez a *sub specie mentis* irány, mint önálló, autothetikus végső valami jelentkezik, amelytől elvonatkozni nem lehet. Amidőn Kant a nagy ismeretkritikában világosan, maradandó és elévülhetetlen érvénységgel földeríté, hogy bizonyos ily belső szükségességek az ismeret végső föltételei, az említett irány felé mutatott.

Részben azonban az emberi megismerés nem csupán közeledés az örök érvényű elmei funkcióformákhoz, hanem egyúttal közeledés a tárgyhoz, annak sajátos adottságához. A munkaeredmény, mit ismeretnek nevezünk, egyaránt jó létre mindkét irány adott energiának megnyilvánulásából. Az ismeret/orma nem teremti a tárgyat ex nihilo, hanem éppen formálja; midőn felfogja, ebben a funkcióban nyilvánul maga az észfunkció; de érvényesül maga a tárgy is, amit Kant ma is oly közérthetőnek talált módon fejezett ki: „fogalmak” nélkül „szemléleteink” vakok, szemléletek nélkül fogalmaink üresek. Ez a hangsúlyozás az ismeretet két forrásból eredőnek mondja: az ész- és a tárgyból. A megismerés két tényező eredője: az ész *sui generis* sajátossága, és a tárgy sajátossága. Kétféle alkalmazkodási, illetve alkalmazási folyamat találkozik, az ész a maga belső formájával, s a tárgy a maga adottságával.

Ez általános kiindulást hoztuk emlénkünkbe, hogy a módszertanban, sőt az ismeretelméletben még mindig alig érvényesülő irányra mutassunk rá: a módszerek részben észformák alkalmazásai, részben a tárgyhoz való alkalmazkodás kifejezései. Símmel helyesen *mutatott* rá arra, hogy Kant ismerettani megállapításait konkretizálni kell az *egyes* tudományok ismeretformáit tekintetbe véve.⁶⁰ Mindamellet a kutatók nevesebbjei is ragaszkodnak ahhoz, hogy a tudományos logika feladata *csak* az általános módszer vizsgálata, és nincs más, részlettudományra vonatkozó módszer, mint az, ami az általános módszerformából direkte következik. Midőn Rickert korszakos művét, *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung* (1896—1902.) közzétette, amely a történelmi tudomány logikáját először körvonalozta, Riehl⁶¹ az egész törekvést helytelen irányúnak mondja a fentebbi okokból. Nincs különböző módszer, csak ugyanazon *módszernek* van különböző „alkalmazása”.⁶² Ugyanígy Wuridt a szellemi tudományok

⁶⁰ *Die Probleme, der Geschichtsphilosophie*,³ 1907.

⁶¹ *Logik und Erkenntnislehre*, 101. 1. Systematische Philosophie (Die Kultur der Gegenwart, I. 6.²) 1908. Még ma is feltűnő gyakran hivatkoznak Riehl e tipikus nyilatkozatára. Ez irányba törekszik K. Sternberg is *Zur Logik d. Geschichtswissenschaft*, 1914. Phil. Vorträge der Kantgesellschaft. 7.

⁶² Riehlhez sok tekintetben hasonló módon nyilatkozott legújabban a logikai tudomány neves képviselője, Benno Erdmann: *Methodologische Konsequenzen aus der Theorie der Abstraktion*. Sitzungsberichte d. preuss. Akad., z. Berlin. 1916. 1. Hälfte 506. lk.

logikájában arra az eredményre jut, hogy a szellemi-történeti tudományok sajátosságát kitevő interpretáció voltaképp „indukció és dedukció együtt”.⁶³ Maga „a szellemi tudományok logikája” tehát csak alkalom arra, hogy nem a tudományos módszer tárgyhoz való alkalmazkodása vizsgáltassák, hanem általános (indukciós-dedukciós) módszerek akadálytalan keresztiülvihetősége. Mint másutt kimutatni véljük, ezzel eljutunk addig, hogy a módszerek sajátossága elhomályosodik, miként Wundtnál az interpretáció egész mivolta tényleg elhomályosodott.

A tudománynak is, mint az emberi tevékenységnek általában, szüksége van, hogy kellő értékes eredményt szolgáltatson, bizonyos autonómiára, amely addig mehet, ameddig a tudományos igazság szempontjából jogszerű. A szellemi tudományok autonómiáját először helyes alapon Dilthey mutatta ki,⁶⁴ aki megtalálta azt a vezető elvet, hogy a szellemi tudományban első, alapvető módszer a megértés, mely után következhet az analízis.

E törekvést nem tekinthetjük izolátnak, hanem bele kell kapcsolnunk abba a kiindulásmódba, melyet kezdetben említettünk. Az autonóm módszerek képviselik az emberi elme tárgyhoz való alkalmazkodását. Ha a szellemi-történeti tudományokat vizsgáljuk, azt kell mondanunk, hogy itt oly utak- módok szükségesek a *tárgy természetéhez* képest, amelyek más, pl. a természeti tudományokban esetleg teljességgel ismeretlenek. E módszerek közé tartozik az a történetrekonstrukciós módszer is, amit *beleérzésnek* nevezünk, amely hasonlóképp szorosan a tárgy sajátosságát véve tekintetbe, a lelki *élet* részleges tudatosságából indul ki.

A beleérzés fogalma az újabb esztétikában merült fel. A *történeti beleérzés* nem fűdi e fogaimat, s hogy a különbséget lássuk, előbb néhány szóban vázolnunk kell az esztétikai kiindulásmód némely sajátosságát.

A beleérzéstan megalapítói, Th. Lipps. és Volkelt azt találják, hogy a szemléletben magában érzelem-elemek vannak szorosan bekapcsolva; ezek nem eredhetnek máshonnan, mint szorosan vett alanyi állapotunkból. Amidőn a költő az egész világ szomorúságát „észreveszi”, a maga állapotát „érzi bele” a külső valóságba. Ha

⁶³ *Logik* ³ III. 96. Jap. *Részletesen ld. Dékány: „Wandt és az interpretáció elmélete”* sajtó alatt levő dolgozatot.

⁶⁴ *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, I. 1883. V. ö. az imént idézett dolgozatunkat is.

egy hegygel lefelé álló háromszöget látunk, úgy érezzük, hogy az labilis, mert beleérezzük a gravitációs erőt, ellenkező esetben megnyugtatónak, stabilisnak érezzük. Lipps⁶⁵ messzemenő elemzéseinek részletesen megvilágították e folyamatokat. Bennünket egy háttérbe szoruló különbség érdekel; van kétféle beleézés: 1. beleézés az élőbe, azaz idegen emberi pszichébe; 2. beleézés az élettelenbe, a természetbe, egy kőbe, oszlopba, fába, geometriai alakzatba stb.

A lényeges különbség abban van, hogy míg az utóbbiban eminens módon *konstruktív* beleézést látunk fellépni, az előzőben *rekonstruktív* beleézés a túlnyomó. Az esztétikában -kevésbé fontos ez elkülönítés, mert nem az igazságérték, hanem az esztétikai hatásalap a fontos. El tudom-e különíteni egyáltalán, hogy egy festett tájkép szemléleténél mennyiben indul meg bennem természetbeleézés és mennyiben beleézés a tájképfestő pszichéjébe?

Az esztétikában a *beleézés rekonstruktív igazsága* másodrendű; a beleézés-aktus megtörténte, a lelki történés belső mozgalmassága, bősége, tartóssága, áthatottsága a lényeges. A történelemtől nincs szó az élettelennek konstruktív beleézéssel élővé való átalakításáról. Az ősember pszichéjében uralkodó amaz átalakítás, ez ősi ösztön öntudatlanul alkotó ma is, mely a hit, vallás, esztétikai szép területén él, de amely a történet- és természettudományban tiszta konstrukcióként meg nem állhat. Költészet, idegen élmény valóságatlan, de élő meglátása, mély együttérzés a természet élőségével önálló és értékes funkciók, de a tudomány funkcióitól külön válaszlandók. Minden ami élő és eleven, erős beleéző fantáziánk folytán lesz valóban azzá, miként az ifjúkori barátság szépségét is ifjú, szabadon konstruáló fantáziánk okozza. Az a történettudomány, mely kezdetén van a fejlődésnek, egyenesen mutatja ama konstruktív beleézést a valóság meglátásával. Stuart Mária, Wallenstein, Cromwell és Napóleon egyéniségei költőt és tudóst egyformán foglalkoztattak; az igazi tudományt azonban a beleézéses élet nemcsak azért érdekli, mert élet, hanem azért, mert igaz és valóságos.

A történelemtől is követelni szoktunk bizonyos esztétikát; nem elégszünk meg a merev töredékes adathalmazzal. A csak töredéket kiegészíteni óhajtjuk, életté varázsolni, s e tekintetben a legszebb programok egyikét adta Taine⁶⁶; nem elégszünk meg életvázal, hanem az életegész lendületét óhajtjuk érezni. Nem elégszünk meg életrajzi szürke adatokkal, hanem bensőleg egy egyéni életté formáljuk. Egységet, egészet követelünk,⁶⁷ tehát a történelemben is bizonyos konstruktivitást óhajtunk feltalálni, amely az egész

⁶⁵ V. ö. *Grundlegung der Ästhetik*;¹ 1914. 96—223.

és *Essai sur Vite Live*, 1856. 18:-185.

⁶⁷ V. ö. fönnebb. I. fejelet. Die *Aufzählung* soll sich zur *Erzählung* gestalten, und diese soll ein Lebensgemälde darbieten. Lazarus, *Über die Ideen in der Geschichte?* 1872. 10.

művet egységes hangulattal vonja be, mint mondani szoktuk, „képei nyújt”, életteljességet éreztet.

Mindebben a művészet korántsem érvényesülhet teljes művészi szabadsággal, s a történelem azért tudomány, mert bármiféle konstrukciót *alárendel* más elvnek, az igazságnak.

A beleézés ősrégi funkciója, mely a kultúra hajnalán még erősebb, mint ma, nem maradhat szabályozó elvek nélkül. A konstruktív beleézés élővé varázsolja még a körülöttünk lévő nyers anyagot is, valamint a természeti erőket. Nem ez teszi-e elsősorban színessé, élővé, káprázatosan mozgalmassá a mithológia világát? Homeros minden lapján látjuk, mily eleven működésben van a konstruktív beleézés és sajátosan látjuk azt, hogy ama szellemi funkción akkor époly kevéssé csodálkoznak, mint mi a látáson, s az érzékszervek természetes működésén. Minden nehézség nélkül látják, észreveszik a természeti erőkből lett istenek működését; eleven kölcsönhatás van az istenek világa és az ember között. Az istenek valóságosak és élők, mert könnyű volt a valóságot élőnek s az élt valóságosnak elképzélni.

Hasonlókép a gyermekpsziché is megőrzi amaz élénk beleélest. Játszik a fával, kövel, egy darab valamivel, mert mindezek neki *jelent* valamit, mert amivel játszik, azt „konstruktív beleézéssel élő világgá varázsolja, sőt tudjuk, hogy a gyermek élettelen kezdetben nem ismer, s amit megüt, az „fáj” annak, és semmi kétséggel nincs eziránt.

A konstruktív és rekonstruktív funkciók nem találhatók rendszerint elkülönülten. Ha azt mondjuk, beleérezzük magunkat az élő tárgyba vagy a lelki életbe, két funkció találkozik: 1. hatások indulnak ki a velünk szemben álló élőttől; látjuk mozdulatait, élénkségét, életképességét, vagy megsérülését, bágyadságát stb. s ez esetben valaminő *belső jelentést* öntudatlanul tulajdonítunk a külsőleg jelentkező folyamatoknak; az ily beleézést centripetálisnak, vagy Énfelé-tartónak mondhatjuk; 2. amidőn a velünk szemben álló jelenségbe átvisszük a magunk intenzív élményeit, kisugározzuk önmagunkat; belevisszük érzéseinket a tárgyba; a hulló lombok csendes poézisében túlnyomólag egy előre alakuló hangulat áramlik ki. Az ily kisugárzó beleézés, érzésátvitel centrifugális. A lefolyó beleézésfolyamat ama kettős irányú változásnak rendszerint harmonikus találkozása: a tárgy ránkhatása és ráhatásunk a tárgyra, s mindez egy egységes szemléletté alakul. A beleézésben tehát két ellentétes irányú erő *eredőjét* állapíthatjuk meg, amely közül a gyors reflexió rendszerint a dominálót ragadja meg. Ha intenzív élményekkel, s hatalmasan kiáradó hangulattal vagyunk telve, úgy még csekély indítóok a külső tárgy észrevételében, s hangulatom máris centrifugális irányúvá lesz, s ráárad a tárgyra, hogy azt sajátosan bevonja. Ha fordítva, nyugodtak és szemlélődők vagyunk s mellettünk oly szerencsétlenség történik, mely elsáppaszt máskor, esetleg kevés centrifugális beleézéssel válaszolunk; ha nyomban

utána magammal történik baj, úgy ha most visszaemlékszem az előbbi szerencsétlenségre, beleérezéssel most már sokkal erősebben aláfestem a *képzetet*, miként előbb a *szemléletet*. így a különböző komponensek szerint a beleérezés kifejlődhetik különböző arányokban s módokon. Minden esetben azonban érintve vagyok, egy belső pszichikai élet lobbot vet bennem, s bizonyos irányt vesz.

Ha a beleérezés (félelem pl. egy geometriai rajz labilis eldőlésétől) csekély indítékra is megindul, még inkább erős hullámokat vet akkor, amidőn idegen egyéniség sorsával van összefüggésben. Mindenkor a beleérezés csak tudatosítható, de *nem tudatos* jelenség; ebben van a beleérezésnek mint módszernek különös jelentősége.

Amidőn a beleérezésnek (Einfühlung) fogalmát a történelemelméletben alkalmazzuk, tudatában kell lennünk, hogy e fogalom szűkörű, s eredetileg (Fühlen) csak az érzelem világába való beleélést jelenti, holott az élményeknél gondolat- és akarati beleélés is szükséges. Alkalmasnak látszik egy *általánosabb* szó, a „beleélés”, mely bárminő lelki tartalomra vonatkozik. Ez általánosabb jelölésnek ismét hátránya az, hogy könnyen még általánosabb lehet, úgy hogy *befogadja az egész interpszichikai megismerést*, az összes egyszerűbb vagy komplikáltabb módszereket, a következtetésnek, a logikai funkcióknak egész sorát.

Ez állapotot óhajtjuk elkerülni, amidőn tudatosan elkerüljük a beleélés szónak e túlságosan tág jelentését és visszatérünk az „Einfühlung” szónak szorosabb jelentéséhez.⁶⁸

A *történelmi beleérezést* speciális értelemben használjuk: 1. minden lelki élményre vonatkoztatjuk s ennyiben általánosabb körre utaljuk, hasonlóképp a beleéléshez; 2. azonban speciálisabban, amidőn *beleérezésben értjük az öntudatlan, finomabb lelki hullámokig \)ató beleélést, mely a strukturösszefüggések elemezhetetlen komplexumának egy összességben való átéléséig emelkedhet*.

Ha a köznyelvre vagyunk tekintettel, úgy látjuk, hogy az az érzés-, méginkább együttérzésen nem csupán *érzelmi* tényezők elképzelését érti, hanem az ezekkel kapcsolatos más tudat állapotok tekintetbevételét is. „Átérzem”, mit gondol, átérzem, mit

⁶⁸ A terminológiát az interpszichikai megismerés mai stádiumában nem tarthatjuk véglegesnek s így e téren magunk hangsúlyozzuk, hogy a tudományos gyakorlat még sok alkalmas kifejezést fejleszthet ki.

akar, átérzem törekvésének horderejét, mindenféle szellemi- egyéni sajátosságának irányát stb. nem állanak ellentétben egymással. A beleérzés ily meghatározása megkönnyíti azt, hogy az inkább *tudattalan* beleérzés megjelölésére elkerülhetjük az intuício felvételét,⁶⁹ melynek a történelmi ismeretnba való áthozatala több nehézséggel jár. Az interpszichikai megismerés kutatásánál is vannak, mint mindenütt, de itt sokkal inkább vannak *szigorú módszer-formákba nem vonható* kutatásmenetek, amelyek félig tudatosak, sohasem egészen tudattalanok, de — lényeges az — *nem hitetnek* egészen tudatosak. Ezek jelzésére alkalmas a „beleérzés” módszere.

Komis⁷⁰ igen világosan jellemzi eme módszert, mely az analógiás következtetés szorosan methodikus formáján túl oly jelentős. „A magunk élményeinek más egyénekbe való belevetítése a legtöbbször . . . elemi *következtetési* folyamatnak nem minősíthető, mely végső elemzésben mégis csak logikai, diszkurzív eljárás. *Itt önkény telén, alogikus, ösztönszerű, intuitív, homályos tudatállapottal állunk szemben.*” Ez a megállapítás csak tévesen vonható minden interpszichikai módszerre,⁷¹ de egy interpszichikai módszernek éppen szükségességére mutat. Hogy egy ily módszerre szükség van, azt a pszichikai élet természete indokolja.

⁶⁹ Számos kifejezés mutatja itt a kialakulatlanságot; „*intuitiv*” megismerés, *Analogiegefühl*, „*anschauende Phantasie*” (Sybel), művészi ösztön v. meglátás, intuitives Hineinfühlen, söi intuitiver Blick des *Dichters* (Meinecke), elementares intuitiv-triebartiges Verhalten (Stern), Kunst der lebendigen Einfühlung in die Persönlichkeit, psychologischer „Takt”, *Ahnungsvermögen* des Historikers (Humbold), *das Dichterische* in der Natur des Historikers (Spranger), die *Personalität* und Subjektivität des Nachfühlers (Simmel) stb. szimptomatikusan jelzik, hogy a történetíró ezeket a funkciókat vagy 1. öntudatlanoknak, vagy 2. analizálatlanoknak látja. Zavaró az, hogy a kívülálló, ki *saját gyakorlatában* az interpszichikus megismerés egyes különálló formáit nem ismerte meg, könnyen arra a téves feltételezésre juthat, hogy itt a súlypont általában a részben tudatos és logikailag részben igazolható eljárás-módokon van. Másrészről helytelen W. Stern (*Diff. Psychol.* 53.) álláspontja: az „*alogikus*”, „bizonytalan és kritikátlan Einfühlung” analógiás következtetéssel *pótolandó*.

7» *A lelki élet*. I. (1917) 105. 1.

⁷¹ Általában igen feltűnőnek találjuk, hogy oly író is, minő Windelband (*Die Prinzipien der Logik*, 1913. 47 l.), ki a szellemi-történelmi tudományok (»Ereigniswissenschaften») avagy idiografikus kutatás) *sajátos* módszerének megállapításában úttörő volt híres strassburgi rektori beszédében (1894), az

Beleérezésen értjük megértő módszerét egy félig vagy alig tudatos lelki *komplexumnak* (nem elem- vagy egyszerűbb alakulatnak, mert ez utóbbi már differenciálódott, illetve különválasztott). Az a kérdés merülhet fel, hogy ez a módszer voltaképp nem /efyet módszer, mert milyen módszer volna az, amely magát eleve kizárja a szabatos logikai körülírás alól. E felfogás ellen kell vetnünk azt a megállapítást, hogy bár e módszer lemondást tartalmaz egy szoros körülírásról, viszont azonban nem tartalmaz lemondást egy sajátos valóság megismeréséről. Az a nem kevésbé lényeges nézőpont áll előttünk (melyet a lelki történések *természete* követel), hogy ha szabatos és szorosan körülírt módszerekkel dolgozunk a természettudományban, az ezen a téren természetes; a szellemi tudományok területén azonban egy más eset is számításba jö. Mi történik akkor, ha a lelki jelenségeket *mind* k'hozzuk a tudatfókuszba, ha valamennyit tudatossá tesszük egy pontos, elemző, rejtett lelki elemeket előszámláló, s gondosan kapcsolatba hozó módszerrel? A lelki életet éppen logizálom, tudatosítom, s ezzel megváltoztatom.¹² Ami laza kapcsolatú és tűnékeny volt, leláncolom valaminő logikus sémával, ami ostoba, tompa elméből fakadt, s ez a tömegtényeknél megfelelő adottság önállóan jó tekintetbe, kissé gondosabbá, érthetőbbé teszem. Már az írói szándék is, *megértetni* az olvasóval, arra vezet, hogy a tömegek lelki életét számára stilizálva adjuk. Ami szeszélyes, röpké, gondtalan, kissé higgadtabbá tesszük, ami túlságos tompa és lassú, azt kissé— ismét az olvasó vagy hallgató kedvéért — megélnéltjük stb. Számítalan változtatást teszünk az előttünk álló pszichén csupán azért, mert megállapításunk logikusabb módszerrel történik. Az ily „exaktságból” és ítéleteink szándékos megtámadhatatlanságára célzó buz-

interpretáció problémájánál általában és azonnal valami elemezhetetlenre utal („logisch viel weniger genau Bestimmbares, als etwa die allgemeine Gesetzmässigkeit der Natur ...; und deshalb bleibt für die historische Forschung *ein letztes, methodisch nie vollständig formulierbares Moment* in dem *intuitiven* Erfassen jener personalen oder überpersonalen Lebenseinheiten verschiedenster Art bestehen”). Elérkezett az ideje annak, hogy a minden interpszichikai módszerben bizonyos misztikumot sejtő felfogás belássa azt, hogy részben tévesen általánosít, részben helytelen módon hangsúlyozza a szellemi-történelmi tudományok módszeres sajátosságát.

¹² E problémát nem látja E. Spranger (*Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*, 1905. 75. l.), aki a tudatosítás messzemenő problémáját a megértés körébe mereven bekapcsolja. (Spranger kis műve különben kitünő fejtegetéseket tartalmaz.)

galomból ép rendszeres hiba keletkezhet. Szükségünk van egy féltudatos módszerre, hogy éppen féltudatos élményeket szívhasunk magunkba. A konformitás követelményének szigorú következménye abban nyilvánul e téren, hogy a módszer alkalmazkodjék *tudattalan jellegében is* a tárgyhoz.

Azon írók közül, akik korántsem betetőzöl e módszernek, de legalább hasznos kezdeményezői, Taine áll kiváló helyen;⁷³ meglep egyoldalú, hiányos, laza kapcsolatú, gyorsan odavetett Ítéleteivel, melyekkel nem mondhatni, hogy logikusan állapít meg tényeket, de annál élénkebben *rajzol* velük élő, fantasztikus tömegeket, minők voltakpl. az Erzsébet-korabeli félművelt színházlátogatók, kikShakespeareet hallgatták; másutt rajzolja a forradalom lázas, véres, gonosz tömegeit, avagy a puritánok szentirásos, naiv életmaximákban bízó embereit, akik fanatikusak, alogikusak, de bölcsen tudnak alkudni a vásárban, s a csalóka „*cant*” hanghordozás megalapító.

Az ily alig elemezhető módszer magunknak egy félig tudatos odaengedése, logikus vénánk önmegfeledése, átérzés, melyet analízáló módszerekkel, ha *kiegészíthetünk* is, de lényegében nem *pótolhatunk*. Ez a lüktető élet átérzése, a szimpatikus fájdalom, vagy áthevült öröm spontán tombolása bennünk, — nem hozható létre logikus eszközökkel. Ez a módszer teret nyújt az alig elemezhetőnek, az alig tudatosnak (mely még ha *tudatosítható* is, másképp élhető át a beleérzés által), teret nyújt a csak ép sejthető, pillanatnyi⁷⁴ lefolyásnak.

Hozzátehetjük viszont, hogy ez a módszer önkényvé válnak és nem módszer többé adott esetben, itt is van határ, amelyet a kutató önfegyelme szab meg. E megkötetlen módszer akaratlanul messze vezethet; követelhetjük, hogy szorítkozzék a kellő minimumra; követelhetjük, hogy e módszeres gyakorlatot bizonyos *iskolázottság* legimitálja.

A beleérzés⁷⁵ eme féltudatos, elemi összefüggéseken túlmenő

⁷³ Felötlő, hogy egyes bírálók mily kevésbé ismerték fel e pontját Taine módszerének. E. Duioit: *Die Theorie des Milieu*. Bern, 1899. 44. s köv. lk.

⁷⁴ Spranger 89. 1. Es handelt sich hier um *unmerklich schnelle* und wiederholte Wechselwirkungen zwischen Subjekt und Objekt; észreveszi e sajátos jelenséget, mindamelltt távol áll *egy* módszerek különválasztásától. V. ö. Kornis *"Tört. és pszicho!"* 40. 1. „*hirtelenül* és önkénytelenül szökken mintegy a tudat világos előtérébe.”

⁷⁵ A beleérzéses módszer szükségkép féltudatos élményekre redukálódó, féltudatos módszer, lehet módszercsoport. Fejtegetésünk nem tartal-

módszere, láttuk, *ellentétben* áll az újraélt lelki élet diszkrét különválasztásával, mert ez már *eo ipso* tudatosítaná a féltudatosan éppen felmerülot; logikai szerkezetté disztingválja a spontán tudatösszefüggés *egységében* adottat. Ezt a problémát többen észrevették, s különböző módon foglaltak, féltudatosan, állást. A legvilágosabban Dilthey mutatott rá, hogy *egy lelki összefüggéstudat már magában az élményben adott* s ezt keresni annyit jelent, mint elengedni kezünkől azt, ami már természettől tulajdonunk.

A lelki „struktúra-összefüggést” nem a tudatos analízis, nem a módszeres munka általában, hozza felszínre. Az összefüggést a fizikai jelenségeknél létrehozuk, a lelki jelenségnél az élményben *annak leélésekor* adva van. Van tehát összefüggésélmény, mely kapcsolatban mutatja a lelki életet, *mielőtt* a tudományos összefüggés-kutatás megindulna. (Mellékesen tesszük hozzá, hogy Dilthey állításában némi túlzás van; a lelki összefüggés maga *megélt* lehet, már az eredeti élményben, de nem minden élményben, s amelyben nem, ott ép az analízis indítja meg az összefüggéskutatást).

Ha egy lelki egység áll előttünk — mert összefüggéstudatok spontán fölmerülnek — éppen szükséges az összefüggést spontán *beleérző* tudatakióval nyomon követni. A lelki egységet átélni segítő beleérzés hozza magával *azt* az egységbenlátást, amely éppen konform az eredeti jelenséggel.

Helytelen volna azonban túlmenni a következtetésben, és ez egység kérdését minden interpretációban egyenlő módon követelni. Wundt,⁷⁶ Símmel⁷⁷ és mások hangsúlyozták, hogy az interpretáció csak egységes aktus lehet, mely ily egységesen összeolvadó lelki életnek megfelelő.

A beleérzésben látunk valaminő elemezhetetlenséget, összeolvadást, egységes utánképző áramlatot. Ilyképen fogni fel azonban,

mazza azon állítást *s* hogy e módszer tovább nem vizsgálható egységes valami, csupán azt követeljük, *bogy legyen* féltudatos folyamatok számára *adekvát* módszer. „*77?e laws our rational faculty... ave only learnt by seeing the agent at work*, mondja Mill (*Logic*, ed. Longmans and Green, 1906. 545. 1.). A módszereket munkájukban, már *megelevő* gyakorlatukban kell megfigyelnünk. E módszer közelebbi körülírását a tényleges gyakorlat további megfigyelésétől várjuk.

⁷⁶ *Logik* ³ III. 82. 1.

⁷⁷ *Probleme der Geschichtsphilos.* ³ 83. 1,

miként Wundt és mások, bár nem tudatosan foglalnak is állást, az interpretáció *egész* folyamatát, egyszerűen túlhaladott álláspontnak kell tekintenünk.

IX. A történeti adat és a sorképzés princípiuma.

Minden alkalommal, valahányszor szimptomáról beszéltünk, a történelmi módszertan nyelvén egy-egy „adatnak” jutottunk birtokába. Mivel *minden* lelki rekonstrukció szimptomákból, azaz adatokból indul ki, meg kell világítanunk, hogy az adatnak mi a lényege, hogy hogyan jő létre s hogy az az ismerettámpont, amit adatnak nevezünk a történelemben, minő teljesen heterogén a természettudományi „adatokkal” szemben.

Az az ismeret, amelyet a történelem valóságértékkel elfogadhat, nem hasonlítható eredetére nézve a természettudományi ismeretformához. A természettudós megismerése, a historikuséhoz képest sokkal egyszerűbb összetételű.

Mind a két tudományágnak közös sajátága az, hogy a megismerés eredeti forrása egy *superindividuális* érvényű ítéletfunkcióban található. Ennek az ítéletfolyamatnak lefolyása a természettudományokban a következő: előttünk áll egy természeti folyamat, amely vagy természetes adottságban kialakuló, vagy előidézett, azaz kísérleti folyamat; amott megfigyelünk jelenségkapcsolódásokat, itt előidézünk avagy legalább befolyásolunk ily kapcsolatokat. A megfigyelés eredményeit ítéletekbe foglaljuk össze, amelyek vagy ténykonstatálások, vagy általános oksági összefüggések kimutatásai, törvények. A tulajdonkép jellemző az, hogy a megfigyelő nem mint *sui generis* egyéniség áll szemben a megfigyelttel, hanem mint szuperindividuális elme. A természettudományi ítéletben egyszerű viszony van kifejezve, mondhatjuk, az ítélet egy síkon folyik le (a jelenség szemben a végső konstatálás alanyával), amelyen az objektum és szubjektum találkoznak. A történelmi ítélet nem lehet egysíkú, mert csak a *recens* jelenség találkozhat a végső konstatálás *recens* alanyával. Maga ama körülmény folytán, hogy a múlt a jelentől el van választva, szükségképpen külön síkra kerül az objektum és szubjektum s így oly mozzanatokra van szükség, amelyek a kettő közötti űrt áthidalják.

A különböző síkok rendszere különböző lehet s a történeti

folyamat természete szerint s azok a folyamatok, amelyek az ítéletsíkok között összeköttetést hoznak létre, többé-kevésbé bonyolultak lesznek. Képzelnék el a történelmi megismerés útját eredő forrásától, a mai tudományig. Tegyük fel, hogy a római birodalom bukásának korában egy római ember elmélkedik a hanyatlás okairól; nevezzük őt elsőfokú kutatónak: A. Amidőn a kutatása közben szükséges adatok összegyűjtéséhez fog, e sokféle vezető problémánál eljárása meglehetősen bonyolulttá válik. Mindenekelőtt maga figyel meg, miként a természettudós; az ismeretek összesége, mely benne létrejő, mégsem jó létre oly módon, miként a fiziológusnál, ki a sejtoszlást mikroszkópiumon éppen figyel, azaz a tárgy teljes birtokával, egyszerre, hanem lényeges eltérésekkel. Mindenekelőtt A vizsgálata nem terjedhet egy órára, napra, avagy néhány hétre. Hosszú idő alatt gyülekeznek „adatai”, azaz megfigyelései s így egy adatsor keletkezik: $A_1+A_2+A_3+A_n$. Minő közös törvény fűzi össze ez adatokat sorrá? Lehet ez adatok sorában teljes önkényszerűség, amely a középkori krónikást jellemzi. Benedetto Croce a legtipikusabb példák egyikét említi egy cassinói barát följegyzéséből:

1001. *Beatus Dominicus migravit ad Christum.*

1002. *Hoc anno venerunt Saraceni super Capuam.*

1004. *Terremotus ingens hunc montem exagitavit stb.*

Ez a följegyzés mutatja, hogy az adatok úgy adódtak össze a legkülönbözőbb érdeklődési-területekről, egy fiziológiai jelenség (halál), egy geofizikai (földrengés) stb. Mindezek a jelenségek felőlő voltaknál, nagyságuknál, mindenkifölött *váratlanságuknál* fogva ragadták meg az író, ⁷⁸ aki momentán feljegyzi őket egy adatsort alkotva: $A_1+A_2+A_3$

Ebben az adatsorban láthatólag nincs semmi összekapcsolás, semmi közös törvény, mely összefűzze. A krónikák, melyeknek adatai hasonlóképp adódnak össze, s nem a kutató érdeklődése keresi azokat, mind e felé a típus felé hajlanak. Nevezzük ez adatsort negatívnak; azt mondhatjuk, hogy *ily tiszta negatív adatsor de facto kivétel*. A teljes Összefüggéstelenség nem normális, hanem határeset, amelyen belül számtalan variáns van. Azt mondhatjuk tehát, hogy *a tiszta negatív adatsornak határesetén belül*

⁷⁸ A történelmi források már keletkezésükkel arra vezetik a történetíró, hogy a normális esettől eltérőt, a szingulárisra figyelje meg (differenciális szemlélet!).

a szabály az, hogy az adatsor belső törvény szerint összefügg s ez az egyéniség. Valamennyi adatot összefűzi az, hogy egy A egyéniség különböző állapotai s éppen ezért nem jelölhetjük az adatsort: $a+b+c$ stb. mintájára, hanem egyazon A különböző állapotaiként: $A_1+A_2+A_3+A_n$. Azt mondhatjuk tehát, hogy az adatok összefüggését megadja az, hogy ugyanazon egyéniséghez *tartoznak*.

Ennél azonban tovább kell mennünk. Az egyéniség szorosabb értelemben nem halmaz, hanem láncolat, amelynek élményei általában sajátos, folytonosan egyirányú szövődést mutatnak. E folytonos szövődést a következőképp foghatjuk fel. Az elmúlt élmények a tudatalattiba süllyednek, de egyszersmind ott latens állapotban megmaradnak. E latens állapottal bizonyos fokú, időnként különböző *feszültség* kapcsolatos. A latens ellen, eddig ismeretlen módon, a tudatalattiban is módosul és mint felújuló élmény a tudatosba emelkedik, helyesebben fejlődik. Itt beleolvad egy időre a tudatba, ott szerves kapcsolódásokat él át stb. Az egyéni élet eme belső összefüggését, benső hullámvását, az ily közben átkonstruálódott élmények továtolódását az egyéniség *fejlődésének* mondjuk. Az $A_1+A_2+A_3+A_n$ adatsor nem csupán egy egyéniséghez *tartozik*, hanem egy *egyéni fejlődéssort alkotó*.

Mondjuk az adatsor eme két tulajdonságát 1. egyéni koherenciának; 2. fejlődésszerűségnek; úgy azt kell mondanunk, hogy ebben a két törvényben adva van az elsőfokú adatok keletkezésének törvénye, azaz az elsőfokú adatsor egyénileg koherens és fejlődésszerű.

Látjuk azt, hogy az A , ki a római birodalom hanyatlására a korban magában adatokat gyűjt, már elég bonyolult ismerő folyamattal foglalkozik. Ha csak eddig tekintjük a történelmi megismerést, bizonyos hasonlóságot látunk ugyan a természettudományi megismeréssel, de egy a hasonlóságot lényegesen túlharsogó különbséggel, amidőn azt mondtuk, hogy emennél szuperindividuális elme, a történelmi megismerésnél *sui generis egyéniség* szerepel. E különbségtétel oka nyilván abban van, hogy a szuperindividuális elmében is *lehetnek* korsajátságok, ezek azonban, minthogy ugyanazon kornak szólnak, homogéneknek tekinthetők s így ki is küszöbölhetők, míg a történelemben a római kúfíró A és a mai forráskritikus között oly eltolódások vannak, amelyeknek heterogeneitása nem küszöbölhető ki, hanem ép lényeges. Így az A mindig egyéniségnek tekintendő.

A korbelt kutató (A) nem elégszik meg a maga megfigyelésével, amely mindenképp csak szűkkörű és egyoldalú lesz. Legyen az egyéniség-horizon tágas, legyen pl. a császári udvar egy sokat utazó, halló, látó főtisztviselője a vizsgálódó, ami kivételes, ideális eset; még ez esetben is, ha nem ép keveset lát is, mindenesetre sokat *nem* lát; mivel ez a tudat A -ban átlagosan feltalálható, megvan a tendencia a saját észleleteinek kiegészítésére másokéival. Ez esetben két adatsor található: $A_1+A_2+A_3+A_n$ és $B_1+B_2+B_3+B_n$. Itt már most sajátos folyamatok jönnek létre: 1. az adatok egymást megerősítik, s ekkor pl. A_3+B_3 össze olvadnak: A_3^2 (a hatványkiterővel ez esetben azt jelöljük hogy az 43 megerősítést szenvedett). Nevezzük ez esetet a *konvergencia* esetének; 2. az adatok ellentmondanak egymásnak úgy, hogy pl. az A_2 és (B_2+B_3) meggyengítik az eredeti föltevést (a *parciális divergencia* esete.)

Itt két eset van: a) vagy az utóbb észrevett adat csak meggyengíti az eredetileg adatnak hitt feltevésünket, s ekkor előáll az *adatérték kritikai mérlegelése*, ami hosszú folyamatra vezethet; b) vagy megdönti feltevésünket s ekkor azt egyszerűen elvetjük (*momentán elsőfokú elimináció*.)

Fennforoghat az az eset, amidőn az A egyéniségnek *egész* adatsorát, minden addigi feltevését az újonnan érkező β adatsor megdönti (*teljes divergencia*), amidőn az adatsor teljesen új felépítése válik szükségessé. Ehhez hozzájárulhat még az az eset, amidőn az új adat teljességében új s így régebbi adatállományunkhoz egyszerűen hozzákapcsoljuk (*kiegészítés*.)

Figyelembe vettük az újonnan érkező adatokat, de csak annyiban, amennyiben egy *egyéni* koherenciát veszünk számba; erre következik egy igen bonyolult probléma,⁷⁹ amely rendszeresen alig kísérhető végig, az, hogyan hat az időközben beérkező adatsor $B_1 + B_2 + B_3 \dots$ az A egyéniség fejlődésére *általában*. Ha az egyéniség nem csupán halmaz, hanem szerves és fejlődő alakulat, úgy az új adatok rendje a teljes közömbösségből, a csekély figyelemtől a nagy belső lelki revolúciók hevességéig a lelki átalakulás hatalmas skáláját futhatja be; e viszonyt röviden csupán így fejezhetjük ki: $A.B$. Azt látjuk továbbá, hogy A -ra nem csupán egy

⁷⁹ Úgy véljük, hogy jelen dolgozatunk kiegészítő részében (társadalompszichológia) részletesebben megfogjuk világitani.

B egyén, hanem *egy egész korszak* van befolyással. így végtelen kapcsolódás áll elő ($A : \infty B$) Mindezek a változások, amelyek „adatok” (élmények, ítéletek) kialakulására vezetnek, (sőt nem-csupán ítéletekre, hanem sajátos fogalmakra, melyek nem egyebek, mint ítélet-reziduumok), annyiban lehetnek homogének, amennyiben ugyanazon korba tartoznak; egyébként pedig különbözők azaz kétféle ítéletsík találkozhat, egy (*A*) egyéni első fokú ítéletsík és egy (*B oo*) elsőfokú korszák.

Már maga a jelen tényállás elég bonyolulttá teszi az ismeret kialakulását. Hallgatólagosan az *A: B* csak abban a mértékben vétetett tekintetbe, amennyiben támogatja a történeti adathalmazódást. A korviszonyok egyúttal hátráltatják is az ismeretfejlődést. A hadvezér ideje ritkán elég a feljegyzésre is, az államférfiú figyelmét elvonja, emlékezetét megterheli az események rohanó tömege, s így az eredeti anyagnak csak egy részlete marad fenn.

A koriró régebbi kortól is függ s ez hasonló bonyolulatra vezethet; e *kérdést azonban, mely az* előző analógiájára végig-gondolható, nem vizsgáljuk tovább, bár egyes kútfőknél igen fontos lehet. Az eredeti adatanyagra következik a következő korok revíziós munkája: a *heterogén szelekció*. Mivel azonban a koriró adatgyűjtése avagy élménye nem történik az előző korokkal való kapcsolat nélkül, a heterogén szelekció már az elsőfokú adatalakulásba belejátszhat, tehát az elsőfokú ítéletsík is kifejezheti részben már azt a jellegzetes viszonyt, amely az adat és a későbbi kor vizsgálata között fennáll (*a korítélet korrelativitása.*)

Mindazon ítéletek speciális történelem-ismerettani formáját, mely egy adott kor ítélete között található, *korimmanens ítéletnek*⁸⁰ nevezzük. A történeti elsőfokú adatokat lényegében ez a *korimmanencia* jellemzi a történetíró másodfokú ítéletének transzcendenciájával szemben. Ez utóbbi ítéletet már egy magasabbrendű ítélet felé hajlónak találjuk. Még nem vizsgálták részletesen, hogy eme transzcendens ítélet mennyiben esik a szorosabb értelemben vett *történettudomány* és mennyiben a *történetfilozófia* körébe. Úgy tűnik fel, hogy a transzcendens ítélet nem lehet el az ítélő kor *iránytartalma* nélkül; sőt éppen kifejezésre juttatja a korban latens

⁸⁰ Lényegében, bár még mindig homályosan rámutatott Ed. Spranger *Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*, 1905. 117; 129. 1.

energiaként már meglévő, jelentkezésre váró értékideálokat. A múlt ismeretébe ez a *bennünk rejlő* jövő is belejátszik. A fejlődést nem ismerhetjük meg teljesen anélkül, hogy el ne felednők azt, hogy a tiszta jelen csak átmeneti pont, amely nem szolgáltat elegendő szilárd bázist minden ítéletnek.⁸¹ Paulsen világosan fejtesse ki: „Ha az emberi nem egész eddigi története világosan és teljesen szemünk előtt állana, akkor is az egésznek talán csak egy jelentéktelen töredékét látnók benne — hiányzik hozzá a jövő”. Ugyanő határozottsággal rámutat ez ítélet-elemre; egy *hitt* jövő, egy jövő kép is előttünk lebeg történelmi Ítéleteinknél. „Mindenütt a jövő ideális képe az a szilárd pont, amelyből a történet minden értelmezése kiindul. Innen határozatnak meg a múlt egyes pontjai, amelyek mértékadó jelentőségűek, ezeken a pontokon keresztül húzzuk azt a görbét, amely leírja a történeti élet menetét”.⁸² „A jövő iránt táplált hit formálja a történeti élet felfogását, a *történet filozófiája* formálja az ember világnézetét. Nem az asztronómia alakítja a világnézetet, az csak a valóság általános vázlatát nyújtja ...; nem a biológia határozza meg az élet felfogását, az néhány alapvonást jelez az embernek a valóságban elfoglalt általános helyzetére nézve: hogy mi az élet jelentősége, a valóság lényege, a világ alapja és célja, arra nézve mindenki végre *a történelemből merit felvilágosítást*, mint a szellem legközelebbi és tulajdonképeni környezetéből. A szellemi-történeti élet konstrukciója és értelmezése nem ered [egyedül] a múlt tudatából, hanem a mondja meg, merrefelé halad a fejlődés és ha ezt tudja, arra is rájő, honnan ered.”⁸³ így válik a történelmi ítélet voltaképp egy világösszekötő médiummá. Helyesnek tartjuk Paulsen ama kiemelését, hogy e transzcendens Ítélet végeredményében a történetfilozófiában leli középpontját. Miként újabban H. Rickert

⁸¹ E tételre helyes alapon mutatott rá Fogarasi B. *A kiválasztás és kiegészítés a történeti megismerésben*. Filoz. Társ. Közi. 1914. 184. lk. Szerinte „a szingularitás csak akkor válik történeti szingularitássá, ha nem maradunk meg a pusztá adottságánál, hanem mint egy egész részét fogjuk fel. 184. 1. „Az a legáltalánosabb egész, mely a történeti tudat tárgya, nem más mint múlt, a jelen és a jövő színhéze.” 186. 1.

⁸² Paulsen, *Einleitung in die Philosophie*, 14 kiad. 1906. 345. I.

⁸³ Paulsen i. m. 347. 1.

alapelvévé tette, a „kulturális tudományok” egy *értékvonatkoztató* egyéniség nélkül nem képzelhetők.⁸⁴

Ami vázlat, melyet nyújtani megkíséreltünk, legfőképpen azon célt szolgálja, hogy valamennyire rámutassunk, minő kevéssé tekinthető az, amit „adatnak” tekintünk, egyszerű alakulatnak. Ellenkezőleg, a legcsekélyebb adat is csodálatos történeti *ítélet-találkozások* eredménye; egyszersmind a legcsekélyebb adat is ezért fontos.

X. Interpoláció.

Taine *Essai sur l'histoire Live* c. munkájában azt a sajátosan hangzó tételt állította fel, mely szerint *un explication vaut un témoignage*. E kijelentés mindenekelőtt szerfölött egyoldalúnak, antiempirikusnak hangzik, s látszólag a történeti forrásokból merített adatok értékét csökkenti, hogy egy *adat-magyarázatot* azokkal egy sorba helyezzen, holott a történetíró felfogása szerint az adatok valóságértéke elsőbrendű a följük épített *Überbau*-nál a történelmi magyarázatnál. Ez elvet az adat primátusának mondjuk.

Meg fogjuk vizsgálni, hogy ez a primátus szükségképpen fenn áll-e? Taine állítását nem szabad félreértenünk; elővéleményt nem táplálva, látjuk, hogy annak eredeti tartalma és tendenciája korántsem empiria-ellenes, hanem egyenesen szükséges kiegészítése a történelmi tapasztalatiságnak. Mindenekelőtt azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy a történelemben mit jelent az adatok magyarázata (*explication*). Ha a magyarázat csak annyit jelent, amennyi a fogalom tartalmának egyszerű kifejtése, úgy a történeti fogalom nem egyéb, mint egy konstruktív valami, amelyből mindent visszakaphatunk „magyarázat” útján, amit eredetileg belé konstruáltunk.⁸⁵ Ilyenek lehetnek a geometriai fogalmak. Külön hasonló, konstruált történelmi fogalmak azonban nincsenek, s ezért a történelmi magyarázat is szélesebbkörű, mint egy meglévő fogalom tartalmának felszínrehozatala. A magyarázat a történelemben el nem képzelhető egy kontinuumba való beillesztés nélkül. Itt tehát beillesz-

⁸⁴ V. ö. Rickert: *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, 2. kiad. 1910. 10—14. fejelet. *Die Grenzen der naturwiss. Begriffsbildung?* 1915. 333. lk.

⁸⁵ A fogalmi és történelmi megértés közti különbséget első sorainkban adtuk.

tünk, kapcsolatba hozunk, kiegészítünk, sort alkotunk.⁸⁰ Mivel a történeti adatanyagban a legsúlyosabb problémát a töredékesség jelenti, a sorképzésben is az adatok kiegészítése jelentkezik legelső szükség gyanánt.

Az adatok kiegészítése *interpolációval* történik. Tegyük fel, hogy adatsorunk van: $a + b + c + d + e + f + \dots + n$. A történeti anyagfelhalmozódás töredékessége folytán bizonyos rész elveszik, azaz két tag, b és d kiesik. Úgy egy töredékes adatsorunk marad, így: $a + c + \dots$ stb. Feltételezhetjük kezdetben, hogy adatsor áll előttünk amelynek tehát *sorjeüege*, belső összefüggése, bizonyos irányú kapcsolódottsága van. A történeti adatok sorszerűségére⁸⁷ gyorsan felmerülő körülmények rávezetnek; egyik adat megvilágítja a „másikat”, kiegészíti a „másikat”, ellentmond a „másiknak”, módosítja a másikat, minden adat *túlmege* önmagán; iránya van, mely másfelé mutat. Az adatokat a történész egy pillanatig sem tekinti egyszerű halmazoknak, hanem éppen sorszerűeknek. Értelmezni, magyarázni egy adatot nem gondoljuk izoláló explikációval, azaz mindvégig csak izolált tartalmát kutatva, hanem éppen kapcsoljuk, ha átmenetileg egy pillanatra különállásban is szemléljük.

Az adatok tehát *mindig* sorszerűnek tekintetnek. A sorszerűség problémáját egyes történelmi módszertanok úgy próbálták megkerülni, hogy feltételezték, *Íja* valamely adathézag jelentkezik, betöltése úgy történik, hogy hasonlósági esetet keresünk, melyben az a és c -hez *hasonló* tények kapcsolatában egy b közbeneső tag megvan. Ha szigorúbban formulázzuk e kérdést, úgy egy mechanikus világkép kerül előtérbe s következtetünk úgy, hogy egy általánosnak ugyan nem mondható, de ahhoz közelítő tényösszefüggés megfelelő tagját beigtatjuk az általunk keresett a és c közé.

Alapkiindulásunk szerint a történeti adatsorban szingularitás van. Nem lehetséges-e a mechanikus kiindulást elkerülve, egy történeti álláspont természetét jobban érvényre juttatni? Igen, ha (feltételezve a v H állapotot), magunkat a sorkezdetben adott álla-

⁸⁶ A sorképzésre nézve Id. Pauler Ákos kitűnő dolgozatát: *A sorképzés principiuma*. M. Filoz. Társ. Közi, 1912. 193-223.

⁸⁷ A történettheoretikusok közül (*La théorie de l'histoire* 1908) először világosan Xénopol ismerte föl: le propre de l'histoire est la recherche des séries. E. Cassierer felfogásában (*Substanzbegriff und Funktionsbegriff*, 1910.298.) a részleges: „Reihenglied”, az általános „Reihenprinzip”. Ez érdekes gondolat kifejtését azonban nem találjuk.

pótbá *visszahelyezzük*⁸⁸ s ez esetben magunk *szinguláris sortartalommal* telve el, közelítünk a sor többi tagjai felé. Úgy látszik, mintha módszertana tekintetben közelítenénk egy már előbb tárgyalt esethez, amidőn a *tuâtegész* összességének konformitását próbáltuk elérni. Az interpoláció problémája különbözik ettől, mert az esetben egy összetett kapcsolat volt a cél, most pedig csupán egy adatsor kitöltése megfelelő tagokkal. Ez a visszahelyezés *részleges* és mégis kielégítő eredményeket szolgáltat. Midőn vizsgáljuk az adatot, ez adat keretén túl nem megyünk és mégis kapunk egy megfelelő *sorirányt*, mely az *a*-tól *c* öfelé mutat. Ez a történelemire eljárásának éppen egyik legszubtilisebb része, amelynek teljes, szemléletes képét éppen a gyakorlati megoldások mutatják. Bizonyos az, hogy itt túl kell mennünk a történeti módszertanokban mutatkozó *technikai* útmutatásokon, és fel kell keresnünk azt az elvet, amely az ily eljárást jellemzi. Sajátos az, hogy az *a* és *c* között fellelt *b* tag az előzők jelentését gyakran nem csupán meghagyja, hanem erősíti is.

Visszatérve kiindulásunkra, kereshetjük, fennáll-e Taine ama tétele, hogy a helyes magyarázat adatot pótol, vagy mereven ragaszkodnunk kell a korbeli adatok primátusának elvéhez? Tegyük fel részletesebb példában, hogy valamely kútfőben hiányzik elégséges adat a római társadalom valamely rétegének gazdasági helyzetére, avagy erkölcsi habitusára nézve. Ami van, töredékes és első tekintetre szerfőlött keveset mondó. Megelégedhet-e a történetíró a kevés számú töredékes adattal, avagy elvileg agnosztikus állásponton helyezkedik el és tartózkodik minden ítélettől? Valószínűleg a lehetőség szerint megfogja kísérni, hogy ítélethez jusson. Eljár majd úgy, hogy felteszi, az illető társadalmi réteg erkölcsi jellemére irányadó a gazdasági helyzet s adatokhoz juthat. Ha nagy nyomort talál, kevés adat nyomán is elfogadja ama réteg tudatlanságát, amely megnyilvánulhat a magántulajdon iránti érzéketlenségében is. Ha erre nézve most valamely adat tágabb sorra lett, most viszont részben ennek a rétegnek erkölcsi jellemrajzából is kiindulhat és lehet, habár nem szükségkép, hogy ebből viszont valamely gazdasági funkcióra, pl. a tömeg tudatlanságából folyó kiaknázhatóságra, a tömeg ragaszkodására ősi, elmechanizálódott, s a korba nem találó munkamódszerekre stb. következett, esetleg a munkahajlam álta-

⁸⁸ E visszahelyezés jelentőségéről alább még megemlékezünk.

lános csökkenésére. De mindez nem elég; a sorban nem csupán a szomszédos tagokig megyünk, hanem lehetőség szerint egy egész sorra terjeszkedünk. Nemcsak egy társadalmi réteg belső viszonyát fogjuk kutatni, hanem az egész társadalmat. Az előző lépésekkel is többet tudunk meg esetleg egy rétegre nézve, most többé a társadalomra nézve és így ad infinitum. Amiként mondták, minden definíció progresszív, így a történelemben minden adatsor összeállíthatóság, s belső törvényszerűsége. A történetíró így lassanként addig emelkedik, hogy egy társadalom egész belső struktúráját felfedi s *mindazt, ami kezdetben töredékes és bizonytalan*, most ellenkezőleg „szükségszerűnek” látja, mert egy belső szerűségei ismert fel.

Kissé hosszabban időztünk egy példánál, Szükségünk volt erre, hogy, halavány körvonalakban ugyan, lássuk mégis a sorképzéssel járó munka igazi elevenségét és sokoldalúságát. A kívülálló nem is sejti, milyen mélyen foglalkoztatja a történetkutatót a legjelentéktelenebb adat megállapítása, amely abszolúte semmitmondónak látszik. Aki azonban ismeri a történeti rekonstrukciós munkát, tudja, hogy a sorszerűség elve alapján egy még oly csekély adat is korszakos felfedezés lehet.

Az interpolációs munka⁸⁹ látszólag csupán mikrológia; a célja azonban egy messzeterjedő fejlődéssor makrológiája. Az adatok primátusa bizonyos elfogultságot rejthet magában. A mikrológus, ki a sorkiterjesztést kerüli, riasztó példájává lehet annak a történetírói típusnak, melyei Benedetto Croce erős éllel bírál („filológus” módszer), mely a korból adatok *tömegét*, de nem adatok *sorát* kutatja fel, csak abban hisz, ami a korból *ered* és a „l'explication vaut un témoignage” elvet ab ovo elveti. Az ily mikrológus túlságos messze megy az adatok primátusában; nem maga ítél, hanem ítéletet vár a kortól s ha az történetesen hiányzik, munkáját már negatív ponton látja, amelyből nincs kivezető út. Csak töredéket említ a korból. Ezzel szemben a kellő sorképzés

⁸⁰ A terminológiára nézve megjegyezzük, hogy az interpolációt még mindig kiszorítja a Bernheim által is fölveti „kombináció” szó. A köznapi jelentésére nézve ugyan világosabb lehet, de a módszer tudományos meghatározhatóságának árt oly szétfolyó, sokféle módszerre ülő szó használata (V. ö. *Leljrudy* 643. lk.) Az „Aufassung” pedig egyenesen rétes módszer-csoportosítás, s eredete abban van, hogy Bernheim legtöbbször a módszerben csak a *technikát* látja.

odavihefi a historikust, hogy a letúnt kort in concreto jobban ismerheti széles sortanulmánya révén, mint maga a kútfő írója, kinek csekélyebb a horizonts. Az a másodfokú ítélet, mely a mai historikus műhelyéből kerül ki, kritikaibb, biztosabb és szélesebb horizonú lehet. A mikrológusnak nem szabad, Nietzschevel szólva, az „antikvárius” történelem gondolatával az adatokban tisztelni a kort, a régiség zománcát, hanem egyesegyedül az igazságot, melynek megállapítására maga hivatott.

XI. Az elimináció.

Az elimináció avagy az adatszelekció kérdése az interpoláció módszerének fordítottja, abban az értelemben természetesen, hogy egy módszer nem teljes egészében, hanem csak egy-egy *mozzanataiban* nevezhető egy másik módszer egyszerű megfordításának. Azok az élménymozzanatok, a bizonyosságérzelem, evidenciatudat, az ismeretgyarapodás fázistudata, melyek a módszerek menetéhez vannak tapadva, a módszerek előhaladásának nem ugyanazon stádiumához vannak kapcsolva, ha megfordítjuk azokat; valamint egyes módszeres kiegészítések sem, melyek mintegy a főmódszernek mellékszámításaiaként foghatók fel. Már ezáltal is a megfordított módszer gyakorlati lefolyásában jelentékenyen különböző lehet.

Míg az interpolációt az teszi szükségessé, hogy kevés adatunk van, helyesebben adataink között hézag van, addig az adatszelekciót az, hogy sok adat van és ezek között bizonyos ellentmondások találhatók. Itt tehát sajátyszerű *ombarras de richesse* áll elő. Amidőn adataink ugyanarra nézve variációt mutatnak, pl. $a + b_1 b_2 + c + d_1 d_2 + e \dots$, feladatunk megtalálni az a és c között beálló egyértelmű b , illetve tovább a d tagot. Az élménysorok természetében van az, hogy valamely élmény (feltéve, hogy az, amelyből kiindultunk, kielégítő bizonyossággal áll előttünk), *valószínűvé* tesz egy másik élményt, avagy ellenkezőleg bizonyos fokú kétséget támaszt egy másik iránt. Azt látjuk itt is, miként az előző fejezetben, hogy ismét a *sor* problémája jelentkezik.

Az elimináció módszere törekszik a $b_1 b_2$ -ből az ellentmondást kiküszöbölni, de nemcsak ezt. Ha az a és c között ellentmondásban lévő tagok vannak, úgy több eset lehetséges: 1. megmarad a b_1 ; 2. megmarad a b_2 ; 3. lehet azonban, hogy egyik sem.

Ennek oka az, hogy nem csupán a b_1 b_2 viszonyát, egymással szemben mutatkozó adatértékét vizsgáljuk és ez a módszernek ismét érdekes sajátága, hanem a b_1 b_2 tagokon túl kiterjesztjük, ki kell terjesztenünk a vizsgálatot az egész adattömegre, a sorra és ép ez mutatja talán a legfeltűnőbbben, hogy az adatokkal mindig, mint sortagokkal számolunk; 4. lehetséges az is, hogy a b nem állapítható meg véglegesen; 5. végűi az is, hogy miután a b véglegesen megállapított, most már kétség merül fel (ami kezdetben nem forgott fenn) az a -ra nézve. Így gyakran egy adat eliminációja maga után vonja több másik adat eliminációját; a sort újra alkotjuk.

A történetíró azt tapasztalja, hogy adatkutatása közben néha oly adatra talál, amely által egy töredékes és előtte nagy mértékben laza adathalmaz egyszerre színessé, érthetővé válik. Ha így „megvilágosodik” előtte a szétszórt adattömeg, úgy az éppen *sorrá lett*. Azt az adatot, amely által az összefüggés hirtelen létrejött, nevezük kontrahensnek, egybevonónak. Van tehát kétféle adatkontrahencia: pozitív és negatív, kétféle adat, kontrahens és disztrahens, azaz sorbontó. Mindezek a jelenségek és módszerek számos gyakorlati útmutatással kapcsolatban a „kritika” neve alá voltak foglalva a történelmi módszertanokban. Bennünket e helyen nem a technikai-tapasztalati fogások, hanem a módszer általános formája érdekel, itt is, mint előbb több alkalommal, azt látjuk, hogy a történelmi adatok feldolgozása végtelen feladat. Hogy a hézagos vagy ellentmondó adatsor megoldható-e, mindig az adat természete, fennmaradottsága és a probléma egészében elfoglalt belső helyzete folytán in concreto állapíthatjuk meg.

XII. A jelen és múlt korszerűsége és az interpszichikai megismerés.

A történelmi pszichikai rekonstrukciónál nem csupán két egyén közötti kvalitatív differenciákat, diszpozícióformákat, eltérő reakciótípusokat stb. kell áthidalni, hanem két különböző fejlődési stádium niveaükülönbségeit is. E két feladat nem azonos, de nem is teljesen heterogén. A lényeg mindenütt az, hogy a vT állapot

⁹⁰ Wundt: „Umdenken” der eigenen Persönlichkeit. *Logik?* III. 61.

és a v ti megfelelő konformitását hozzuk létre, ami kétfelé módon érhető el: 1. az egyéniség egyazon korbeli különbségénél pl. a típusösszekötés módszerével, ami az egyéniség másokba való „átgondolását” involválja; 2. az egyéni élmény régebbi korba való visszahelyezésével, azaz az egyéniség „visszagondolása” által. Az előző problémáról szoltunk, s ez utóbbira nézve kell némi kiegészítést tennünk.

Az egyéniség ama sajátzerű visszagondolását lehetővé teszi az, hogy az egyéniség maga fejlődik, s mivel a fejlődésstádiumok nem rend nélkül, hanem ép sajátos fejlődéssorban következnek, konstatálhatjuk, hogy az élménynek egy sajátos kvalitása van, amelyet *korkvalitásnak* nevezünk. Nem látjuk, hogy a pszichológiai kutatásokban kellő világossággal felmerült-e e tény észrevétele. Mindegyikünk emlékszik élményekre, amelyek, *mihelyt* fölmerülnek, egy sajátos korszinnel jelennek meg. Élményeinknek megvan a sorjellege, a *sorhelyzet* halavány vagy határozott körvonala. Innen van, hogy gondolatban „vissza tudunk menni”, megtudjuk mondani, legtöbbször azonnal, hogy mely élményünket éltük előbb, melyeket később. Ha egyes sorrendhibák előfordulnak is, általában nagy fejlődéskorszakainkban nem tévedünk. Ez a jelenség teszi lehetővé, hogy egy faj- és egyénfejlődés (phylo- és ontogenetika) párhuzama általában megindulhat bennünk.⁹¹ Érezzük, hogy ekkor meg ekkor még „kezdtelegesebb fokon” voltunk, ekkor és ekkor nagyot haladtunk, érzem, hogy emelkedtem, hogy tágtultak ismereteim, növekedett niveautudatom stb. Saját egyéni primitívségünket *ez alapon* tudjuk összehasonlítani a történeti korszakok primitívségével. Itt távolabb menő pszichológiai analízis elkerülésével csak a lényeges tényt szögezzük le: van *történelmi tudatunk önmagunk'ról*, s ezzel kapcsolatban van *történelmi párhuzamosság-tudat*, amely maga valaminő tényleges élménypárhuzamosság kifejezője.

Ez a tényleges párhuzamosság egyenesen konstitutív a történetben; ez hozza léire magát a renaissance-ot; az új humanizmust a XIX. század elején az ókorral, majd ez a romanticizmust

⁹¹ Baldwin *Mental Development in the child and the race*, 1895. Nem ford., a 3. kiad. után: *Die Entwicklung des Geistes beim Kinde ii. bei der Rasse*, 1838. Berlin, Reuher u. Reichhard. Fel sem tudja vetni a kérdési lényegében. A módszer is a természettudományi felé hajlik; kétségünk nincs aziránt, hogy e problémát sui generis történetfilozófiai álláspontból oldhatjuk meg.

a középkorral párhuzamosan, ily önkénytelen párhuzamosságérzések rendszerint igen szimptomatikusak; sohasem fogadhatók el véglegesen egy egyetemes gondolatpárhuzam kifejezéséként, de egy részleges „homofóniára” rámutatnak.

Ez a történeti niveau-tudat abból következik tehát, hogy az egyén fejlődik és erről meg is van a maga tudata. Ez utóbbi nélkül nem tudnók élményeinket rendezni fejlődéssorba, nem volna semminő kiindulási támpontunk aktuális jelenünkben. A múlt és jelen összeolvadnának egy hatalmas, tele rakott élménytáblává, melyben csak egymásmellettséget, és különbözőséget konstatálhatnánk, de nem egymásutánt. Mondanunk sem kell, hogy a történelemíró szempontjából lényeges e jelenség meglátása. A történetírói funkció, mely jórésztben nem egyéb, mint impulzívabbá, befogadóbbá tétele tudategészségünknek, így simulékonyabbá lesz, mert maga is érez magában korkülönbségeket. Ha helyes önkritikával dolgozik, kikerülheti könnyebben az „anakronizmust” azért, mert benne megfelelően éber „kronizmus” található. Ezt az időrendi érzéket nem szabad természetesen mindenkiben egyformán fejlettnak feltételeznünk, sőt előfordulhat egyes abnormis esetekben annak teljes redukálódása; a történelmi tanulmány ellenkezőleg a normális elmében általában meglévő eme sajátos funkciót emelheti messzesemenő határokig. Az egyéniség eme visszagondolása egyik alapja a történeti idők áthidalásának, egy tisztán individuális folyamat, melyet kiegészít egy kollektív.

A korok, miként az egyéniség korai, sem maradnak áthidalatlanul. A szokások maradványok rendkívüli tömege, mindaz amit Willmann tradíciónak és asszimilációnak nevez, amit Tarde kevésbé differenciált módon az utánzás nagy folyamatába von össze, a multat tovább viszi a jelenbe, *sőt a jövőbe*. Amint minden egyéniségnek egy bizonyos fejlődéssorrendje van, ugyanúgy a közösségeknek is. Nem vizsgáljuk ez alkalommal mélyebben azt a gondolatot, hogy *minő* sorszerűség van a kollektív fejlődésben. A legnevesebb historikus, ki e téren kísérletezett, Lamprecht; diapaizon elmélete, mely szerint a szimbolizmus, tipizmus, konvenció-éi nalizmus, individualizmus, szubjektivizmus szabályos sorrendben követik egymást a nemzet-fejlődésben — akár Németországról, akár Japánról van szó — megbukott nemcsak tartalmában, hanem, mint hangsúlyoztuk,⁹² még inkább módszerében. Lamprecht min-

⁹² Dékány, *A művelődéstörténelem problémájához*, Századok, 1913. 171.1. V. ö. alább az 1. függelék.

deneseire empirikusan akart eljárni kutatásában,⁹³ de hogy ez empirikus *kiindulás* még nem határozott *módszer* egyúttal, világosan látható nála. Meghiúsult ama probléma módszertetan keresztülvitele, nem vált azonban ezzel értéktelenné a probléma maga. Ha in concreto megoldás nem is található, gondolkozásunkban általában feltalálható valaminő sorszerűség, amely lényeges princípiuma a *történeti* felfogásnak. Így az ókor terménygazdasággal kezdti és „visszatér” hozzá, s a középkor jobbára ugyanott kezdti, ahol az ókor. A középkor *e tekintetben* nem folytatása az ókor gazdaságának, nem *egy* fejlődéssort kell alkotnunk, hanem kettőt. Tipikus vita indult e tekintetben, mely teljes világosságra vezetett, K. Bücher⁹⁴ és Ed. Meyer⁹⁵ között. Bücher szerint három gazdasági fok van: 1. a zárt házi gazdaság, melyben a termék ott fogyasztaiik, ahol termeltetik. Bücher *egy* fejlődéssorba hozza az ó- és középkort, kénytelen tehát idesorozni az ókort, s a további kort egész a X. századig; 2. a közvetlen csere termelő és fogyasztó között (városgazdaság); 3. a népgazdaság, melyben egész sora a termelő és cserefolyamatoknak bonyolódik le, míg az árú végcéljához, a fogyasztóhoz kerül. A pénzgazdaság jellemző e korban, mert minden árutovábbításnál pénzbeli lemérés történik. Ed. Meyer szerint mind e folyamatok az ókorban rendre követték egymást; az ókorban volt termény-, város-, illetve pénzgazdaság, mely azonban a római császárság bukásával felbomlott s a gazdaság így visszafejlődött.

A jellemző az, hogy miként van valaminő gazdasági, úgy van valaminő politikai, pszichikai fejlődésegymásután, amelyek nem ugyan exakt sort alkotnak, csak sajátos progresszív irányt, de amely irányserűségtől elvonatkozni nem tudunk. Minden történész kénytelen beszélni fejlődésről, kezdetlegesebb vagy differenciálódottabb állapotról. Ha van *pszichológiailag* valaminő szükség a kollektív tényeknek is bizonyos pszichikai sorrendbe való illesztésében, ez a tényálladék szüli azt, hogy viszont, tehát következőképp az előző pszichikai tények nyomán, ha valamely jelenség nem a korba, a *saját* korába való, azt *survival-nek*, elavultnak tarijuk. Az ily gondolat,, egyén, intézmény „túlélte” saját korát,

⁹³ *Moderne Gescljicljtwissenschaft*, 1905. 94. 1.

⁹⁴ *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 1893. azóta számos kiadás.

⁹⁵ *Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums*, Jahr. f. Nationalökon.

u. Stat. 9. köt. U. az. Kleinere Schriften, 1910. 79—168.

egy idejét múlt, élettelené, értéktelené vált túléltéssé törpült, melynek a korban nincs meg s nem lehet meg a *saját természetével harmonizáló* funkciója. Csak idő kérdése, hogy a korhoz-tapadás megszűnjék, hogy a kor lerázza azt a feledés homályába. Minden intézménynek megvan önsúlya, mellyel egyszer már kapott lendületét tovább viszi későbbi korokba is, él még, de már nem éltet, makacsul fenntartja magát, de már nem progresszív ereje, hanem maradó-ereje, *Beharrung*-ja ⁹⁶ által.

Van tehát a korban bizonyos fejlődésharmónia, s van a kor tudatában is. A kort nem látjuk homogénnek, hanem értékeljük egyes heterogén elemeit, valamely intézményre, szokásra, lelki hagyományra azt mondjuk, elavult, másokra, hogy modern. A kor részben tud jelenné válni, hogy a jövőbe törjön, részben mindig múlt, mely a múlt-halmazt egyre fogyasztja, hogy a jelen helyébe léphessen. Mindig bizonyos tudat van arra nézve, hogy valaminek jönnie kell, hogy valami a felődésniveaun van, s arra nézve, hogy valami elmaradt, „survival”.

Történeti szempontból e kortúlélő, *kordisszonans* maradványok igen fontosak. Alapját szolgáltatathatják annak, hogy elmúlt korokat ne csupán halott állapotban, források, okmánytárak és tárgymaradványok képében tanulmányozhassunk, ne csupán mögöttünk lássuk, hanem mellettünk, a mi korunkban még élő, de már elhaló állapotban. A múlt nemcsak a múltban van, hanem a jelenben is.⁹⁷ A történeti fejlődés nem egyformán extenzív, nem vonja körébe a társadalom egészét, csak előresiető töredék „érzi” mindig a korniveaut; mások elmaradnak, s természetesennek látják a primitívet. A kulturális intézmények egy töredéket nevelnek, sokan kívüli maradnak a sötétség, a bűn, a tudatlanság világában, ahol nem ugyanaz a korbéli kódex, erkölcsi és logikai értékeszme uralkodik, nem ugyanaz a legalitás sem. Itt-ott a kultúra eltörölte régen a vérbosszút, a fanatizmust, a művelt közérzés eltörölte a szabad esztétikai gondolat korlátait, de még részben fennmaradt a régi korlátozások bizonyos sorozata.

A historikus a babonát és tudatlanságot, a primitív gondol-

⁹⁶ Th. Lindner, *Geschichtsphilosophie*,² 1904. 1. fejelet, Beharrung, 11 — 23 1.

⁹⁷ Erre utal Wundt, *Logik der Geisteswissenschaften?* 1998. 100. 1. ... im Aberglauben deutlich erkennbare *selbständige* Fortwuchern einer primitiven Mythologie, die keiner historischen Überlieferung bedarf, weil sie Überall wieder neu entstehen kann.

kozást, a jövővárások, ősi érzések egész sorát maga körüli láthatja. Ezekkel a kortúlélő maradványokkal összekapcsolhatja a régmúltat a mával, az egyéniség visszagondolását annak egyazon korbéli átgondolásával. Látjuk, hogy a két probléma nem azonos, de nem is diszparát, s a történezs megismerésében az interpszichikai megismerés általános elméletén csak részleges változtatási tehet az, hogy a múlt és jelen időben lényegesen el vannak választva.

Függelék: 1. Történetelmélet és pszichografia (korrelációs pszichikai kutatás).⁹⁸

Az interpszichikai megismerés egyes módszereit elkülönítve nem kutattuk egyúttal azt, hogy minő súly esik azokra külön-külön. Eleve bizonyos kritikával kell fogadnunk ama nézetet, mely szerint egyetlen közelfekvő és aránylag könnyen alkalmazható főmódszer van s ez az *analógia*. Seignobos „ felvázolván a kútforrások elméletét (*la théorie du document*), a következő összefoglalást adja: Les deux seuls objets matériels qui puissent être observés, ce sont les deux anneaux extrêmes de la chaîne: le fait observé par l'auteur, le document tracé par l'auteur et observé par nous. Tous les anneaux intermédiaires, croyance, conception, langue, sont des états psychologiques; nous ne pouvons pas les observer directement, nous ne pouvons que nous les *représenter par analogie avec nos propres états intérieurs*, les seuls qui nous soient directement connus. Voilà pourquoi la méthode historique est *exclusivement (sic) une méthode d'interprétation psychologique par analogie.*” Hogy „kizárólagos” analógiás módszer nem létezik, vizsgálódásainkból bizonyára kiderült. Fel kell vetnünk ama kérdést: *feltéve*, hogy az analógiás következtetésre valóban a többi módszeres eljárásnál nagyobb súly esik, mit tesz: „*représenter par analogie avec nos propres états intérieurs*”; egyszerű, vagy komplikált módszer-e ez? Honnan vesszük az analógiákat, melyeket saját élményeink sorából beépítünk a megértésbe? Készen vannak-e bennünk megfelelő analógiák, melyek bizonyos életkapcsolatokateléggé hüen tükröztetnek, avagy az élet,¹⁰⁰ melyet élünk, rejtély önmagunk előtt, kik éljük. Ha vannak bizonyos életmeg-

⁹⁸ E függelékben csak vázlatosan jelöljük meg a 64. lapon felmerült problémát. Részletesebben előkészületben lévő dolgozatunkban: „*Mi az öszszebasonlító történelem lényege?*”

⁹⁹ *La méthode historique appliquée aux sciences sociales*, Paris, Alcan, 1908. 25. 1.

¹⁰⁰ Goethe: *ein jeder lebt's, nicht vielen ist's bekannt.*

látások bennünk, latensek-e azok, amelyek különös gravitációval gyökereznek a féltudatos életbe, s onnan a rekonstrukció alkalmával kellő feszültséggel nem tolulnak fel a tudat felszínére? Úgy látjuk, az élményreprodukciónban korántsem elegendő a hétköznapi pszichikai tapasztalat, hanem, hogy hiányzó élménytagokat kiegészítsünk (különösen az interpolációnál), szükségünk van egy speciális tudományra, mely szigorú elvszerűséggel és módszeresen tesz élménykapcsolásokat vizsgálat tárgyává s ez a pszichografia; ezen belül pedig az itt felmerült, de eddigelé a történetelméttel kellő kapcsolatba nem hozott *korrelációs kutatás*.

A korrelációs kutatás „centrális jelentőségű” (William Stern) a pszichografiában. Feladata megállapítani a különböző egyéniségek ($A-X$) kiterjedt sorában legalább két ($m-n$) tulajdonság kölcsönös összefüggését, mintegy affinitását. Feltételezzük ezzel, hogy az egyéniségek *benső törvény* szerint veszik fel az $m-\eta$ tulajdonságokat (ez a „tulajdonság” fogalmában már bennrejlík) s nem valaminő, külső okból eredő pszichikai *átmeneti* sajátosságukat képezik. A korreláció-fok annál nagyobb, minél szorosabb összefüggés konstatalható több egyén $m - \pi$ tulajdonsága között. Tegyük fel azt az elméleti lehetőséget, hogy $m - \pi - o$ határozott korrelációja *végtelen* számú esetben kimutattott, úgy a történész $m -f- \dots o$ töredékesség esetében biztosan interpolálhatja az η tagot. Mivel végtelen eset vizsgálata lehetetlen, szükségkép csak többkevesebb valószínűséghez jutunk; az η tag interpolációja tehát szükségkép *csak valószínűségi eset lehet*. E valószínűségnek azonban rendkívüli értéke van a történettudomány szempontjából. Mindenekelőtt a gyakorlati élet már maga rávezet bizonyos korrelációkra, s ezt az életből merített pszichognosztikus előismeretet a historikus bőséggel alkalmazza. A ..tudomány „azonban tovább megy, mert igazolást /követel. így egy tudatos elvek alapján álló, *módszeres* korrelációs ismeret a történelmi rekonstrukciónak logikai feltétele.

A korrelációs kutatás számos iránya között részünkre fontos megkülönböztetni,¹⁰¹ *az intraindividuális korrelációs kutatást*, amely kutatja, hogyan maradnak kapcsolatban ugyanazon ($m - \pi$ stb.) egyéni tulajdonságok egy egyéni fejlődés folyamán./Hogy itt összekapcsolódások és szétválások vannak, köztudomású (így az ifjúkori mentális tevékenységek, judícium, emlékezet stb. — bizonyos ideig — párhuzamosan emelkednek); 2. ezzel szemben az *interindividuális korrelációs kutatás* több egyénben vizsgálja a töÉbé-kevesbbé párhuzamos ($m - n$) változást. W. Stern gondos szisztematikája mellett is némi kiegészítésre szorul. A mai pszichografia is, mint annak idején a kísérleti pszichológia a termé-

⁷⁵ William Stern i. m. 289. Ik.

szettudomány analógiájára alkotóit egyoldalú módszerrel dolgozva¹⁰² távol van a kollektív és történelmi problémáktól.

Nemcsak egyeseknél, hanem közösségeknél is felmerülnek - oly problémák, amelyek egy külső és belső korrelativitást mutatnak, ily közösség lehet pl. egy törzs, szekta, állam, nemzet, faj, társadalmi osztály. Amint kutathatjuk $A - X$ egyén sajátosságainak korrelativitását, úgy újabb feladat; kutatnunk egyes közösségeknek az idő hosszmeteszében előálló bizonyos tulajdonságainak kapcsolódását s ezt *intrakollektív korrelációs kutatásnak* mondjuk. A történetíró e kérdések figyelembevételét nem hanyagolhatta el sohasem teljesen, hanem ott lebegett az kutatásában, mint „kísérő tudat” melynek meglétéről könnyen meggyőződhetünk. Nem volt azonban kialakulva e problémakör teljes világossággal, valamint a következő sem. Felismerjük, hogy a társas közösségeknek is van egy normális fejlődési egymásutánjuk, amelyeknek egyes mozzanataiban érdekes és gyakran meglepő korrelációk találhatók. Ez a feladat éppen az, amely a történetírót érdekli, s amelyet 4J *interkollektív korrelációs kutatásnak* nevezünk. Hogyan fejlődnek szWí-szédos nemzetek, fajok, osztályok? Minő ténycsoportok ($m-n - o$) vannak állandóan együtt, minők válnak el a B és C közösségeknél, holott az A és D közösségeknél kapcsolat található. Mi okozza oit a negatív, itt a pozitív korrelációt? Nagyszabású és messzevezető problémacsoport kínálkozik itt a megoldásra, sokféle ágazó és mélyreható problémák merülnek fel. íme néhány. Hűbérisé-, egeket találunk a legkülönbözőbb korokban és fajoknál, Egiptomban, Görögországban, úgy mint Japánban, a középkorban, úgy mint a legújabb korban is. Minő belső ténycsoportok korrelálnak ezekben a hűbériségekben? Nagyobb renaissance-ok vannak különböző korokban; mi váltja ki őket? Mikor s minő elemekből keletkezik a történet folyamán individualizmusok; mi a lényegük, mi a hatásuk és jelentőségük? Hogyan hat a városi élet, mi az urbanizálás lányege (különösen fontos e kutatás nálunk, mert a „későbbi középkorban” kimaradt e fejlődés s ami volt, az is megszakadt később)? Hogyan korrelál a kulturális és gazdasági fejlődés (történelmi ökonomizmus) stb.? Mindezek a kérdések csak részben lehetnek „történetfilozófiaiak”, részben tisztán empirikusak, a történeti adatkutatás empirizmusából szervesen nőnek ki, s ép úgy, mint mások, egyes speciális problémákat alkotnak. W. Stern is beszél „*fejlődéskorrelációról*”, de csak említést tesz róla s nem kutatja;

¹⁰² A kutatók általában természettudományi felfogást mutatnak; a lelki éleinél; túlságosan izolált részeit korrelálnak. V. ö. Margis, Bobertag, Giese stb. a *Zeitschrift für angewandte Psychologie* köteteiben (1907-től); össze-foglalt) W-Betz, *über Korrelation*, Leipzig 1911. (Bibliográfia 82. Ik.) A korrelációk terén különösen, egy módszer-automatizmus fejlődik ki, mely aligha felel meg a tárgy természetének! „Korrelációk” helyeit „Koevolutív” összefüggések kutatása a termékenyebb. W. Stern programja (*Tatsachen u. Ursachen der seelischen Entwicklung*, Zschr, 1. köt.) genetikusbab.

a történetíróban a korreláció gondolata akkor is éber, midőn nem is sejti; midőn valamely intézményes fejlődés vagy kor hanyatlásáról beszél, valamely *normális (!)* funkció kiesése lebeg előtte. Amidőn interpolál, önkénytelenül analógiát vesz elő gondolatban, mely önkénytelen, keletkezett benne. Itt az analógia szerepe nem oly egy-> szerű, mint Seignobos és mások gondolják. Ez analógrák akkor tűnnek elő, amidőn *indokolásra* kerül a sor. *Ebben* az értelemben helyes P. Lacojnbe tétele: „La psychologie fournit à l'histoire un critérium, une pierre de touche. Les constantes de l'homme, relevées par la psychologie, permettent de *vérifier la possibilité ou probabilité des assertions* que les annalistes nous apportent.”¹⁰³

Lamprecht téves alapon mutatta fel a pszichológia fontosságát a történetírásra: egyszerűen a hétköznapi individuális és általános *pszichológiát* óhajtotta alkalmazni. így felületes pszichogenetikához is jutott (kulturkorszakok). E gyarló kísérletek bizonyára sokáig diszkreditáltak összehasonlító kísérleteket. Nézetünk szerint azonban, mit Lamprecht bírálói nem láttak meg, el kell különíteni itt 1. a kutatáseredmények kritikáját, amely Lamprechnél balul üthet ki; ezzel azonban nem dőlt meg, sőt éppen továbbra is fennmaradt a probléma: 2. vizsgálni a módszer, a munkahipothézis értékét és jogosságát. A történelemírás szempontjából szükség van új összehasonlító vizsgálatokra. Miért ítélték el Sckrastes? Honnan vegyük azt a korrelatív lelki egymásutánt, mely lefolyhatott az athéni átlagbírákban tömeglélektani izgalmak hatása alatt? Hornyánszky igen helyesen mutat rá: tanulmányoznunk kell összehasonlítólag a *mai* esküdszéki intézményt, Garofalo, Tarde, Ferri, Görres műveit, sőt a magyar esküdtbírósról elhangzott „Véleményeket” is.¹⁰⁴ Minden komplikáltabb esetben elégtelen az a korrelációs ismeret, melyet hétköznapi tapasztalataink körében szándéktalanul gyűjtünk magunknak és így szükséges összehasonlító történelmi tanulmányokat tennünk. *Innen* vesszük ama pszichológiai bizonyító alapokat, s nem Lamprecht nyomán az individuális lélektan kora szisztematikájából, a Lipps, Jodl, Tiichener és Ebbinghausokból sib., hanem — mert kész pszichografia nincs — *önálló pszichyografiai korrelációs kutatásokból*, melyek a történelmi megoldások igazolhatóságát emelik. A történelem egyes problémái csak úgy válnak pszichogenetikailag is megoldhatókká, ha ismerjük a sajátos korniveaut mutató egyéni és kollektív lelki áramlatok összetevődését. Minél távolabb áll a megértendő lelki alakulat, annál kevésbé elégedhet meg a történetíró azzal az elemi pszichognosztikus alappal, mely benne spontán kialakul bizonyos gyakorlati életszemlélet közben. A legnagyobb távolság természetesen a primitív lélek (gyermek- és faji lélek) s a mai között van. Ebben találjuk egyik okát annak, hogy az őskor megismerése nem is a

¹⁰³ *De l'histoire considérée comme science*. Paris, 1894. 27.

¹⁰⁴ Az igazi Sokrates. Athenaeum, 1915.262.

történetíró, hanem a primitívek életével foglalkozó ethnográfusok kutatásában indul meg, mert a historikus átlagos pszichognóziása e *téren* elégtelen volt. Hogy mennyi itt a tennivaló, az összehasonlító nyelv-, jog- és vallástudomány világosan mutatja. A XVIII. század tudása, olvassuk Hobbes, Locke, Montesquieu és Rousseau elméleteit az őskori emberek pszichográfiájáról, ethnografiai alap nélkül feltűnően téves hipotéziseken s naiv meséken nyugodott: egy *anakronisztikus egomorfizmus* volt uralkodó, amely legfeljebb csak kvantitatív lefokozásában látta az őpsziché eltérését a maitól s nem hatolt kvalitatív pszichogenetikai különbségekbe. A klasszika-filológia körében azonban, hogy a legújabb mozgalmak egyikére utaljunk, máris megindult egy helyesebb irány, amely pl. Homerosban az ősi psziché nyomait világosan felismerte, azaz parallelizálta a megfelelő phylogenetikai stádiummal.

Az anakronisztikus egomorfizmus tévedéseit kiküszöbölni, messze terjedő feladat. Paradoxonnal szólva, őskor mindig van, azaz a történelem bármely korában feltaláljuk a primitív pszichét, avagy annak spontán keletkező újabb nyomait. Innen van az, hogy a középkor kezdetével foglalkozó historikus ép úgy kénytelen megküzdeni a primitív psziché problémájával, mint az őskori kutató. G. Steinhausen már világosan rámutat, hogy az ősi germán kultúrának számos „eredeti sajátosságot” tulajdonítottak indokolatlanul, mert nem hasonlították össze más kultúrával. E tekintetben Lamprecht helyes utat nyitott, amidőn a germánságról alkotott közkeletű, avagy szándékosan mithizált fogalmakat elégtelennek tartva, megalapította a módszertani szempontból lényeges haladást jelző intézetet: a *Seminar für Kultur-und Universalgeschichte-t* 1904-ben, melynek feladata mindenekelőtt összehasonlító történelmi kutatásokban áll. — A gyermek nem egyéb, mint újrakezdett emberiség, amelynek fejlődésritmusa az emberiség fejlődésének ökonomizált formája. Ily alapon az ősi psziché bizonyos nyomait ma is felvehetjük a spontán alakuló gyermeklélek megfelelő stádiumában s ez a „felvétel” mintegy minimális *történelmi kísérletnek* tekinthető. A primitív lélek megértésére egy internacionális nyelv, a rajz kiválókép alkalmas s Lamprecht agitációjának köszönhető az a több, mint százezer gyermekrajz, melyet Japántól és Indiától az Egyesült-Államok indiánjaiig gyűjtött s amelyekben a primitív lélek nemcsak világosan nyilvánul, hanem *azonos alapon* összehasonlíthatóvá is válik. Bár helyenként még bizonytalanság található (a primitív törzseknél a gyermekfejlődés nem ugyanazon „életritmusú” és „fejlődéstágasságú”, mint a differenciálódottabb népeknél, tehát felnőttek rajzai is felhasználhatók), a módszeres gondolat helyes: kutatni a gyermeki és faji fejlődés párhuzamosságait. E feladat az imént ismertetett problémacsoportokkal szemben mégis önállóan tekinthető. E feladat 5. az *egyéni és kollektív fejlődés összehasonlítása* lényegében számos feladat megoldását feltételezi, amelyek az előző problémafeltevésekből, főképp az intra-

individuális és intrakollektív korrelációs kutatásokból folynak, *ht* tehát korheterogén összehasonlítás találkozik egyén- és faj fejlődésnél. (Vizsgálandónak tartjuk azt a kérdést is, hogy található-e a felvetett módszeres irányok között határozott alá- vagy fölérendeltség, ami a kutatások ökonomikus megindulását lényegesen elősegítheti.)

Eme feladatok, melyek mind nagyobb tágasságban mutatják a korrelációs kutatás jelentőségét, egy sajátos újabb problémá felvetődésre vezetnek; ha ismerünk egy általános fajfejlődési genetikát, azoknak elvariálódását a történet egyes korszakaiban könnyebben felismerhetjük, ami, ha talán az *egyes* korok szinguláris elemzését nem is fogja logikai — ismeretformai — szempontból lényegesen emelni, de bizonyos gondolatbeli, összehasonlító irányok gyakorlatilag, ráirányíthatják a figyelmet nem egy lényeges különbségre (*a korok normalizált pfylogenetikai jelleme*). Végül az ily összehasonlító történelmi kutatások, amennyiben határozott normális korjellem megállapítható, az egyes korokban feltalálható speciális kordisszonanciák, különböző niveautudatok elválasztására módot fognak nyújtani stb. Mind e kutatások logikai alapjainak felderítése még alig indult meg. Jól tudjuk, hogy a korrelációs, összehasonlító történelem még a jövő feladata, még csak most indul meg, de már határozóit, *einem* mosódó körvonalakban áll előttünk. Jól tudjuk azt is, hogy látszólag Rickert-féle elveket is ellene szegezhetni, de kevés joggal. Rickert maga is beszél a *Veränderungsgesetze*¹⁰⁰ reális és tudományos értékű problémájáról, bár itt „általános” és „történelmi” bizonyos mértékben kapcsolatba jönnek. Mondhatnók oszcilláló probléma a kettő között, anélkül azonban, hogy keverednék es homályossá válnék a logikai kiindulásmód tisztasága. Az általánost és individuálisát *logikailag* mindig elválaszthatjuk, de nem kell izolálnunk Rickert szerint sem a gyakorlatban.¹⁰⁶ H. Maier¹⁰⁷ világosan felismeri: „a történelem maga nem összehasonlító történetfelfogás — ez utóbbi közepén van a történet és elmélet között.” Azonban nem szükséges ezek után bővebben igazolni, hogy miként szüksége van a történelemnek általános történetelméletre, úgy a történetírás egyes problémáinak szüksége van korrelációs kutatásra. Hogy itt a történelem minő kapcsolatba jut a többi rendszeres és analizáló tudományokkal, más alkalommal fogjuk bővebben megvilágítani. E helyen megelégszünk annak a hangsúlyozásával, hogy többen, akik az analógiák alkalmazására rámutattak, aligha látták át az analógia igazi komplikációit s annak messzevivő történetelméleti perspektíváját, itt is bebizonyosodik, hogy a tudomány épületébe egy követ illesztenünk csak úgy lehet, ha tekintetbe vesszük a tudomány egész architektikáját.

¹⁰⁵ *Die Grenzen d. naturw. Begriffsbildung.*² 334.

¹⁰⁶ V. ö. különösen *Gesichtsphilosophie* 2. fejt.

¹⁰⁷ *Das geschichtliche Erkennen.* 14. l.

2. A megértés-probléma jelentősége; történetelméleti és történetfilozófiai határkérdések.*

A történelmi megértés problémája sem maradt ment, miként a történettudomány értéke, bizonyos szkeptikus kritikától. Úgy gondolták többen, hogy a megértés voltaképp a lelki tartalomnak éppen a nem-egyéni és nem-korjellemző részére nézve lehetséges; megértjük azt, ami általános. „Idegen lelki élet, mondja ez álláspontról Rickert,¹⁰⁸ oly módon, amint a történetkutató egy tényt megérteni óhajt, csak akkor érthető meg, ha az hordozójává válik egy történetentüli¹⁰⁹ értelemnek (Sinn), amely értelem nem emez, vagy amaz egyes egyéni lelki életéhez tartozik, hanem mivelhogy különböző egyénekben közös, *általánosnak* mondható”. Rickert e dilemmát kikerüli, de egy bizonytalanság árán, úgy, hogy a történelmi megértést kettősnek mondja (»Allgemeines und ‚individuelles‘ kommen in der Tat gleichmäÙig in Betracht). Az egyéni tartalom lehet csak újraélés tárgya, mert az elmúlt és *sui generis* egyéni hogyan lehet egy mai — ismét — egyéni pszichének az előbbivel szemben diszharmonikus gondolatfelítélével Legfeltűnőbbben jelzi ez álláspontot a Nietzsche történelmi szkepticizmusával versenyző Anatole France:¹¹⁰ „Ha az eljövendő nemzedék megőrizné nevünk vagy írásaink valamely emléket, megíhet jóslni, hogy mondanivalónkat csak a félreértés és elmásítás ama nagyszerű munkája révén fogja ízlelni, mely egyedül képes arra, hogy a lángelme műveit átörökítse az időkön.” Sőt a megértés, mely így nem más, mint félreértés, mely bennünk, idegen pszichékben a valóságos megértés látszatában, szubjektív öncsalódással jelenik meg, *szükségképen* is, azon okból, hogy az élet — s ezen belül a lelki élet — nem ismeri önmaga megismétlését, a megértésben tehát nem merülhet fel szorosán véve ugyanazon lelki élmény. „Élni annyit tesz, mint átalakulni és nem kivétel e törvény alól leírt gondolataink poszthumusz élete sem: csak azzal a feltétellel maradnak fenn, hogy egyre inkább mássá válnak, mint amik voltak, mikor lelkünkben kisarjadtak. Amit a jövőben csodálni fognak bennünk, merőben (sic!) idegen lesz tőlünk”. Ez a szkeptikus lemondás radikális: a jövő nem élheti a múltat, mert nem „csodálhatja”, nem értékelheti igazában, csak azt, amit éppen maga is értékes gyanánt él át. E problémában — messze vezetne végigkísérése — a megértés (miként Rickert is hangsúlyozza) tartalmaz

¹⁰⁷ E függelékben adoít fejtegetések jórészt történetfilozófiába tartozó, ma még jobbára vitás kérdéseket tartalmaznak; magunk is látjuk, hogy indokainkat bővebben keli adnunk; utalunk e mű készülő német kiadására.

¹⁰⁸ *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*. 2. kiad. (1913.) 522. 1.-.

¹⁰⁹ Az eredeti szövegben unwirklich, melynek azonban itt speciális a jelentése; bővebb magyarázatát mellőzzük.

¹¹⁰ *Coignavd*, f. Salgó, 1916. 5. és 6. I.

egy értékelő műveletet. Anatole France lényegében a közkeletű, nem iskolázott, és főképp nem a történelmi megértésről szól, hanem arról, ami a múlt-élményből szándéktalanul tapad a mai élményhez, a megértésnek azon minimumáról, amit öntudatlan szubszumciónak nevezhetünk, e minimumból is csak a figyelem nélküli lelki rezonálásról. A tudomány azonban erőfeszítést, figyelmet és módszeres munkát jelent, amit Anatole France különösen nem vesz számba.

Egy másik vélemény nem tart minden megértést öncsalódnak, viszont redukálja éppen a történelmi megértés szerepét. Simmel szerint a *sui generis* történelmi megértés a kiváló egyéniségeknél kikapcsolható. „Ich verstehe Paulus nicht wegen seiner geschichtlichen Realität, sondern sozusagen umgekehrt, verstehe ich von dieser *nur die ideell von ihr ablösbaren Inhalte*”.¹¹¹ Ez ellenvetése mélyebben gyökerezik. Kérdés, lehet-e igazi megértésről szó általában időkapcsolás nélkül, lehet-e történelmi megértésnek legalább megközelítése nélkül „ideálisan leválasztani kortartalmakat” s egy időkontinuitásból kivonni? Beszélhetünk, miként láttuk; fogalmi megértésről; a fogalom bizonyos rendszeres lezártágot involvál. Feltehetjük, hogy a megértés két pólus között mint határesetek között való elhelyezkedési pont valamelyikén indul meg, s ily módon Simmel arra látszik mutatni, hogy a megértés kezdetben antihistorikus tendenciájú, azaz a tiszta fogalmi megértés felé gravitál. Feltehetjük, hogy ez esetben az eszmetartalom korleváltságban jelentkezik előttünk, mely a megértés kezdete, esetleg döntő stádiuma; vele szemben a történelmi megértés kiegészítő avagy precizizáló. Simmel szerint: „a teljesen egyéni, bár történetileg csak egyetlen egyszer valósul, úgyszólván általános-emberi, bizonyos mértékben időtlenebb valami, mint a sok példányban létező reprezentánsa egy tér- s időbeli határozott helyzetnek”.¹¹² Az átlag-egyén e szerint kor-representáns, a kiváló egyéniség kor-levált. E tételekben nézetünk szerint kétféle probléma kapcsolódik; pszichológiailag állítható, hogy az egyéniségben két réteg van, egy korimmanens és egy kortranszcendens, sőt hangsúlyozható, hogy a nagy ember egyik jellemzője (kérdés, ebben áll-e „nagyága”) az, hogy a kortól absztrahálódni képes; a tömeg viszont csak korimmanens. Ha pszichológiailag így áll a dolog, még mindig kérdéses, hogy a történésznek nem feladata-e a nagy-emberekben a korfeltételezett (immanens) réteget sajátos *korbeliségében* megérteni. Sőt a történettudományban nem látunk kétféle problémafeltevést. A történetírás szempontjából *elvileg* nem, vehető fel oly élmény, mely nem korfeltételezett. Ha Simmellel azt mondjuk, hogy Paulust koráról való leválasztással értjük meg, hogy a nagy emberben az örök-emberi az, ami átmegegy megértésünkbe, úgy egy történelmi szempontból teljesen indokolatlan

¹¹¹ *Das Problem der historischen Zeit*, 1916. 6. 1.

¹¹² *Probleme der Geschichtsphilosophie*, 69. 1.

elmélet csiráját vetnök el: a történeti fejlődésben vannak, előttünk misztikus törvényszerűség által beékelte, abszolútumok a korrelativitásban adott tények hézagaiban; ez a hipotézis, végiggondolva, tarthatatlan. A történelem nem keresheti az élményabszolútumot, hanem *amennyiben* történelmi vizsgálódást végzünk, minden élményt, a nagy-ember bárminő élményét is *teljes* korfeltételezettségben kell feltárni: a történelemnek, mint tudománynak, ez lehet következetesen megállapított *logikai* ideálja.

Hogy a kérdésfeltevés *pszichológiai*lag nem teljesen értéktelen, abból látjuk, hogy a történelmi kutatás menete valóban a nagy-embertől a tömeg (típus) megfigyelése felé vezetett. Az örök-emberi réteg domináló lehet de facto, s ez a *gyakorlati* megoldás számára esetleg figyelembe veendő mozzanat, bár nem feledhetjük azt, hogy nincs cezúra a nagy-ember és mások között, hanem éppen folytonos átmenetek a képességek skálájában j a hétköznapi elmétől a nagy-emberig mintha fokozatos emelkedését észlelnők a kortranszcendenciának. A nagy-embernek megértése *ez alapon*, mint korok fölött álló tartalomnak, könnyebb. A történelmi kutatásnak mindazonáltal éppen *ekkor* nyílik meg a lehetősége, mert azt, amit örök-emberinek szoktunk nevezni, csupán egy *hipotézis* folytán tartjuk annak. A kérdést éppen meg kell fordítanunk: az örök-emberit megértjük, mert ez korokon kívül van (Simmel); viszont azonban azért dobtuk ama lelki tartalmakat az „örök-emberi” tágas felfogó-sémájába, mert a megértendő pszichikai alakulatot *még* nem kapcsoltuk korba, még nem láttuk be speciális korfeltételezettségét. Amidőn Dantét korleváltságban értem meg, csupán *felteszem*, hogy mindaz, amit benne örök-emberinek *tartok*, éppen kívül áll a koron. Ez a kutatási mozzanat nem *végső* eredmény, hanem ép hipotézis. Végső eredmény volna akkor, amidőn a történeti korfeltételezettség teljes vizsgálata *után* maradna egy reziduum, amelyet csak általános-emberiből magyarázhatunk. E nélkül az örök-emberi kielemezése nem egyéb, mint a megértés kezdő stádiuma: praesubsumció. A logikai norma iránymutatása a történelmi megértés felé vezet; végeredményben mondhatjuk, hogy a beállítás, melyet Simmel gyakran hangsúlyoz, hogy a nagy-ember „csak” korleváltságban, az átlagegyén korfeltételezettségben tanulmányozható, egyoldalú és helytelen cezúrákat hoz a problémába.¹¹³

¹¹³ Számos kérdésben lehetséges egy, a történelmi megértés lehetőségeit kutató problémát körvonalozni. Nem vizsgáltuk az interpszichikai (általános) megismerés *határait*, ami külön dolgozat tárgya lesz. Minden emberi megismerés bizonyos agnosztikus maradékhoz jut; nincs végső fixpont a megismerésben, hanem abban éppen egy, általában minden ismerésben jelentkező végtelenség nyilatkozik meg. Hogy a történelmi megértésben *különös* ismeréshézagok vannak, közkeletű feltevés, s a kutató figyelme önkénytelenül is (pl. Spranger, *Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*, 75—91.) a vizsgálat közé keveri az ismeréshatárok kritikáját, még *mielőtt* az egyes ismerésformákat ismerné.

A történelmi megértés akkor kezdődik, amidőn a gondolat-tartalmat *kapcsolom*, időbe helyezem. Ezzel azonban egy sajátos fogalom vetődik fel, melynek rendkívüli jelentőségét az újabb történetelmélet ismerte fel: a kontinuitásé. A fogalmi megértésnél bizonyos, mondjuk Simmellel, leválasztott tárgy jó tekintetbe. A történelmi megértésnél minden megértés apriorija egy konkrét-idői kontinuum. Az a kérdés már most, melyre az eddigi kutatók aligha mutattak rá elegendő világossággal, honnan mértem e kontinuumot első sorban? Honnan veszem azt a — történelmi-anyagbeli rendkívüli töredékesség és interpolálatlanság mellett is lehetséges — aktuskiindulást, melynek alapján a megértendőt mégis „történetileg” helyezhetem el? Ha nem is kutathatjuk gyökeréig e mélyrevezető problémát, rámutatunk annyiban, mennyiben a megértésben e kérdésnek rendkívüli szerep jut a *megértő-psziché* tulajdonképpen felfogására, mivoltára vonatkozólag. Az előbbi fejezetben rámutattunk egy sajátos tudattényre, melyet részben már az élmény kor-kvalitásában megtalálhatunk. Elemi pszichogenetikai megfigyelés rávezet, hogy időkontinuitás van nemcsak a történelemben, hanem bennem is, vizsgáloban. *Én kontinuum vagyok*, oly tétel, mely ugyanoly világossággal áll előttünk, mint Descartes cogitoja. Élménysorom van, kor-kvalitás által sorba-illeszthetőség nyilvánul előttem, magam is múlt-tudatom tovahaladását érzem a jelenen át a jövő felé; a történet: fejlődés, Énem hasonlókép: fejlődés. E tételek tulajdonképeni alapvető és termékeny hordozóivá válnak a történelmi megértéstannak, melyből itt csupán néhány lényeges motívumot emelünk ki. Ha két fejlődéssor van: a történeti és az Én-fejlődéssor, minő mozzanat akadályozza meg, hogy a kettő különálló és diszparát maradjon? Minő egyesülési bázis található, mely a megértést történetivé teszi? A történet és Én közös mozzanata: egy intenzív jelenélmény, mely mindkettőben csakis azonos lehet (retrospektív bázis). A megértésnél, midőn történetileg helyezek el egy tény, *nemcsak a történeti, hanem az Én-kontinuumba is helyezem*. A megértésnél jelen van egy sajátos bekapcsolás: saját Én-kontinuumom sokkal inkább kényszerítően kapcsolódik az élménybe, mint Simmel fel-tételezi. Azt állíthatjuk, a megértés tulajdonkép időtlen, ideális tartalom-felfogás; mondhatjuk ezzel szemben, a megértés kétféle időkategóriát kapcsol: a történeti időt, melyben vannak szükségképpen a tények, és egy Én-kontinuum időformáját, melyben alakul a megértés. Dantét megértve esetleg elvonathozhatok a történeti kontinuumtól, nem vonatkozhatok el azonban attól a benső kontinuitástól, melyet élményeimben észlelek. A történelmi megértés ezért lesz egy *eleven* tudatkorrelativitássá.

Saját tudattényeimben észlelek egy, a kontinuumhoz kapcsolódó további határozmányt, melynek történelemismerettani jellegére talán csak Benedetto Croce mutatott rá, bár saját álláspontjából fakadó bizonyos homályossággal. Honnan ered az, hogy ama

benső kontinuum nem eshet csak azonegy sajátos kategóriába a történettel? Mindkettőnek lényege az, hogy élmény és élet. S ha B. Croce¹¹⁴ csak homályosan látja ezt, nekünk fel kell ismernünk igazi történetelméleti horderejét. A történelem: élmény; eleven vonatkozás van a történeti múlt és Én-múltam között, sőt amaz nélkül el nem lehet. A rekonstrukció egy tovafejlődő Én-lapon indul meg, és indulhat meg. Hogy a fejlődést valóban láthassam, magamnak is fejlődőnek kell lennem, más szóval egy Én-élet éreztetheti a történeti élet igazi lüktetését, élő és fejlődő érezheti a fejlődő életmelegét. Mondották, a történelem tudomány a holt-takról, ellenkezőleg tudomány az élőkről. A történetelmélet világos motívumokon építheti fel annak a belátását, hogy a historikus-megértés életet képvisel, s *ha* benne élet van, lehet megértésünk a történeti *élet* tolmácsává.

Ez nyitja meg a történelmi megértés tágabb kultúrperspektíváját. A történelem, mint életélmény, önmagam teljesbulése, s ezzel együtt tudatosulása,¹¹⁵ mert a történeti múltból belekapcsolódok Én-kontinuumomba, s viszont — ezért beszélhetek megértésről — Én múltam kialakultabb élménysorából a múltat revideálva a történetet teszem teljesebbé s kontinuummá. Innen ered a történelem, mint tudomány, igazi jelentősége a művelődésre; a történelem támogatja lelki önmúltunk fejlődését, Én-fejlődésünk pedig a történet igazi képét. Amidőn a valódi történetíró elmerül a történeti múltba, korántsem kapcsolódik ki lelki önkontinuitásából, hanem éppen megéli önmaga fejlődéssorának bővülését, tisztulását, niveauemelkedését. A történelemíró igazi elánját pszichológiailag nem a „száraz” adatok, az apró tények s összefüggéstelen töredékek pusztá emlékezésszükséglete hozza létre, hanem az, hogy amaz adatok életre mutató töredéket alkotnak benne. Mert azok mögött életet érez ki, válik érdeklődése intenzívvé, éberré, kutató munkája feszültté (objektív motívum). Tovább fejleszti eme lelki életérzékét egy szubjektív mozzanat: midőn rekonstruál, nem tárgyi képzetekkel telik meg, hanem labilisán rezgő, élet felé hajló lelki megindultságokat érez magában, mert valódi történelemmel foglalkozva érzi lelki struktúrája továbbépülését. Sőt tovább vezet egy harmadik, egyéne-n-túli mozzanat. Azok az élménykapcsolatok, melyeket megéli (struktúraélmények) sajátos egyéni lezártágukban valaminő hiányt sejtetnek; amidőn történelemmel foglalkozik a valódi historikus gondolkozó, s a maga élménytöredékeit a történeti megismerés által interpolálva kiegészíti, belekapcsolódik egy

¹¹⁴ *Zur Theorie und Geschichte der Historiographie*, aus dem Italienischen v. E. Pizzo, Tübingen, 1915. 3. lk. Geschichte, die man im Akt des Denkens wirklich denkt stb. Sajátos paradoxona: „minden igazi történelem a jelen történelme.” Másutt: Unzertrennlichkeit von Leben und Densen in der Geschichte stb. Croce ugyanezért *élesen* szembeállítja a „krónikát”, mely szerinte holt és élettelen, s a történelmet, mely élő.

¹¹⁵ Hangsúlyoztuk (*Lamprecht tanítása a historizmusról*) Századok, 1917.

emberiség-kontinuumba; ami benne kialakult, mint faktum áll előtte, talán egyenesen indokok, okok nélkül; amit önmagában észrevesz, mint az emberi fejlődés kontinuitásmozzanatait, indokoltta lesz. (Már Fichte észrevette ennek horderejét). Az élmény-tény keretén túl az élményszükségesség megnyugtató és *bátorító* tudata alakul ki — ez a historikus gondolat egyik legmagasabb, szuperindividuális terméke; élünk, s látjuk is ezenfelül, hogy így kellett élnünk a történeti fejlődéssorból kiindulva, s abba bekapcsolódva (történeti szükségességtudat). így válik a történelemmel való foglalkozás aktivitás-emelővé; a történetet átértve pszichikailag *szilárdná*, ingadozásmentesebbé leszünk, önértékünk fokozódik, bensőleg történelmi motívummal gazdagodva élünk.

Úgy véljük, ez alapon világossá lesz az a tétel, mely szerint „a történelem élmény.” A történelem így, mint valódi tudomány az életről, egyéni valami, legbensőbb önélményünk, nemcsak belénk halmozódott tárgyi tudás. Amely mértékben az Én-jelen folytonos tovahaladást mutat, úgy a történelem is folytonos új és új revíziót; ezért nem lehet *ez* a tudomány sohasem dogmatikus elmeredésben. „Egy dogmatikus rendszer — mondja Paulsen¹¹⁶ — tanítható; a történelem nem. A történeti élet megértését mindenkinek újból kell kidolgoznia.” E szerint a történelmi ismeret sohasem adható, mint kész formula; mindig csak átélhető, egyéni¹¹⁷ élménystádiumhoz viszonyítva. Különösen áll a történelemre, amit Mommsen mondott általában: „A tudomány fája, mint a Hesperidáké, csak azok *számára hoz*, aki maga szakítja; mások megmutathatják, de nem adhatnak belőle.”

Hangsúlyozták gyakran, hogy a történelem „szemléleten” alapszik, de ez keveset mond;¹¹⁸ a megértés ismertett mozzanatai bizonyára világosan mutatják, hogy a történelmi rekonstrukciónál mily mélyen belénk tapadó „szemléletek” vannak, minő mély szintézisbe jutnak a történetből áradó adatbőség, s a rekonstruáló elme élménybősége. Eme történetelméleti kérdések alkalmat nyújtanak arra, hogy *egy* szempontot kiemeljünk most már a történetfilozófia mibenlétére nézve is. Tudjuk és bőségesen láttuk a XIX. század utolsó harmadában, hogy a módszeres vitákban (éppen történetírók részéről) minő filozófiátlanság nyilvánult, elég Lamprechtre utalnunk,¹¹⁹ s bár az ellenvélemény¹²⁰ helyesebb, mégsem volt helyesen megokolt. Mindebben látható, mennyit kellett — gyorsan — pótolni a történelem filozófiai alapvetésében. Történet és történetfilozófia között nem volt termékeny kölcsön

¹¹⁶ *Die geisteswissenschaftliche Hochschulausbildung*, 311. 1.

¹¹⁷ Ez „egyéni” nem a „puszta” egyén önkénye; más lapra tartozik ennek részletes igazolása.

¹¹⁸ Ma is H. Maier: *Das geschichtliche Erkennen*. 1914.

¹¹⁹ *Die historische Methode des Herrn v. Below*. 1899.

¹²⁰ *Die neue historische Methode*, Hist. Zeitschr. 81. k. 193—273.

hatás, aminek oka az volt, hogy a XIX. század elején a történetfilozófia szolgai függeléke volt az antiempirikus idealisztikus rendszereknek.¹²¹ Midőn pedig az idealisztikus világkonstrukció elbukott, vele bukott a történetfilozófia is. így válik a történelem is, a többi tudományokkal együtt, filozófia-ellenessé, bár *azt hiszi, ezáltal csak empirikussá lesz.* Ezzel pedig a történelemben elhalványul az, ami nem dőlt meg a filozófiában: az érték- és élményprobléma. A filozófia szorosabban az értéktudományokban leli alapját s éppen ezért a történetfilozófia is erre hajlik; a filozófiaellenes történelem mégsem *tud* stricto sensu ténytudománnyá lenni, mert nem küszöbölheti ki az élet és a *fejlődés* gondolatát.¹²² Sőt, a történelem nemcsak a filozófia felé elzárkózó empiria lett, hanem elzárkózó a többi ténytudományok felé is, sőt bizonyos tekintetben a progresszív fejlődést meglátó világnézeti kérdések felé is. Számos támadást áll ki ezért; már Carlyle beszél pl. az angol életrajzi irányról szólva „a tiszteletreméltóság fullasztó hatásáról”, avagy „a történelem halotti jellegéről”, majd Nietzsche „a történelmi érzék” életbénító hatásáról. Ostwald szerint a történelem „játék”, Bain szerint „szépirodalom” stb. — mind teljesen öntudatlanul¹²³ egy tény felé mutatnak: a történelem oly ténytudomány, mely tagadja értéktudomány-vonatkozását, s mégsem képes reá. A történelem, láttuk, az élet, a fejlődés tudománya, nem merevedhet tény-statisztikává, melyből a magasabb történeti életfokozatokra *vezető* értékfogalmak kizártnak. Értékeszmék¹²⁴ el nem tagadhatóan vannak a történelemben, mert vannak a történelmi rekonstruáló elmében, ahol egy életfejlődés gondolata dominál szükségképen. És

¹²¹ Minő kevés az, ami a történetfilozófiára vonatkozik egy rendszerből, Lask jót kimutatja (*Ficfertes Idealismus u. die Geschichte*, 1902.) Kant érdeklődése „inkább anthropológiai” (263. 1.) s nem rendszeres, v. ö. P. Menzer: *Kants Lehre von der Entwicklung in Natur und Geschichte*, 1911. 159-303.

¹²² A legvilágosabban hangsúlyozták Paulsen, Dilthey és Spranger az életprobléma történetelméleti jelentőségét. Ime néhány jelentősebb nyilatkozat: „Jede Formel, in den wir den Sinn der Geschichte ausdrücken, ist nur ein Reflex *unseres eigenen belebten Innern*” (Dilthey). Überall ist *das Idealbild der Zukunft* der feste Punkt, von dem alle Deutung der Geschichte ausgeht” (Paulsen). „Wo ein historisches Bewusstsein entsteht, ist damit zugleich die Notwendigkeit gegeben, *uns selbst und unsere Zwecke*, soweit sie bewusstwerden, mit den übergreifenden Zwecken, die wir an der Geschichte wahrnehmen, auseinanderzusetzen . . . *Das Leben* geht nicht auf in dem Gegebenen; es ist sein *teleologischer* Charakter, der ihm Werte und Ideale, ein normatives Weltbild über dem faktischen entstehen lässt” (Spranger). Az „élet” problémája a határátkelő, mely jelzi az átmenetet a XVIII -XIX. század természetfilozófiája és a XX. anthropisztikus problémaköre között (oly fordulat, melyet a görög gondolkodás jellemzően mutatott). Sajnos, hogy a fenti írók csak sejtik, de nem látják azt, amit főként a historikus fog gyakorlatában teljesen felí merni: a probléma mélységét.

¹²³ Majd az objektivitás-viták tartják felszínen. Bernheim 771. Ik., Grotenfelt *hét* műve stb.

¹²⁴ „*Es gehört der Sinn zur Reihenfolge...*” Windelband: *Geschichtsphilosophie*, 1916. 22. 1.

éppen ebben az érték-kidolgozó munkában nélkülözhetetlen a történetfilozófiai irány, mely termékeny kapcsolatban van a történelemmel. Amidőn a történelem adatok sorát rekonstruálja, benne de facto a tárgy tényleges adottságában dominál; a történetfilozófiában egy élményekben gazdag egyéniség. A történetfilozófiának az adja meg — a szigorúan empirikus¹²⁰ történelem mellett — a tulajdonképeni jelentőségét, hogy benne egyéni és értékes élménysor nyilvánul meg, mely a megértésben új világítást ad a hozzája tapadó történelmi anyagnak. Minden történetfilozófiában új élményértékek jelentkeznek, s ezek új kialakítási tendenciát visznek a rekonstrukció mindennapi munkájába; ezért mondhattuk az ily történetfilozófiát jogosan anticipatívnak. A történetfilozófiai élménysor egy Enkontinuum kifejezése, mely maga is történés és alapvető a történelmi rekonstrukcióban. E két véglet között: a történelmi tárgy és a történelmi élménysor között benső szinthezist afkotni az egyes korok történettudományának feladata, mely szinthezis így a megértésben lényeges mozzanatot jelent.

A történetben, láttuk, kapcsolunk, tényeket-tényhez, okokat okozathoz s végül mindezt egy *fejlődéssé* szélesítjük. Lelki élet-tényeink *nem elszigetelt* atomok, hanem azokat az élményeket fejlődéssorra egyesítjük, lelki halmazból történelmi gondolkodás útján fejlődéssé emelkedünk. Amidőn történelmet „rekonstruálok”, nem szerkezeti vázat alkotok, hanem élő egységet; magam is rekonstruálok, s életemben létrehozom azt, ami az élet lényege: létrehozom a jövő értékek felé tartó fejlődés kontinuitását.

Az igazi történelmi műveltségű ember az élet és fejlődés fogalmát nem hanyagolja el; sőt éppen a történelmi gondolkodás által érzékenyebb niveau-tudatában, érzékenyebb a fejlődésgondolat követelményei iránt, s ezzel viszont az elmaradás és merev stagnálás élettelen és káros mozzanatai iránt. A történelmi niveau-tudat *alkotó elemmé* lesz így a kultúrában; a történelem nem elzárkózás a múlt megmerevedést jelző emlékei közé, hanem meg-

¹²⁵ Az empiria és a történetfilozófia ellentéte ma már a múlté. Elég, ha erre vonatkozólag hangsúlyozzuk, az élet problémája másféle empiriái követel, mint a természet. Még ma is bizonyos fokú bizalmatlanságot kell leküzdeni, amidőn az élményen épülő „szellemi” tudományok, az értékprobléma, a történelem, a kauzalitáson „túr-menő fejlődés stb. kérdése felmerül. A közönséges vád: a „szubjektívizmus”, ami hasonló vád a régi anthropomorfizmushoz. S ennek történelmi oka ma, úgy véljük, nem ismeretlen. A XVI -XIX századig az emberi gondolkodás nagy feladata volt kiküszöbölni a természet-felfogásból egy hominizmust (anthropomorfizmust): azaz a természetet dehominizálni. Bekövetkezett e törekvés teljes sikere, sőt ezentúl több: a szellemi élet dehominizálása, azaz *naturalizálása* is az ismerésformában. Ma világosan felismerjük az előállott problémahelyzetet: a szellemi *életet* meg keli szabadítani a naturalisztikus ismerésformától, s látjuk, hogy ami emberi élei és fejlődés, jogosan hominizálnunk kell felfogásunkban. Az érték, a fejlődés a történelem ma ez irány tudatával lesz problémánkká. Nem félünk anthropomorfisztikus nézőpontból tekinteni azt, ami — emberi. A megértésprobléma tágabb filozófiai perspektívája ez irány felé vezet.

élése a fejlődő életnek, az életlehetőségeknek, *last not least* ai életnek, mint szükségletnek. A történettudomány, mely elzárkózni gondolt minden értékeszmétől, csak téves alapon lehet merev ténybeli adottságokhoz tapadó ösztönné. Ellenkezőleg a történelem — mindjobban kitűnik egy mélyebb tudományelméletből — társadalmi szükséglet, nemcsak az emlékezésben, hanem az alkotásban is.

Az interpszichikai kutatás nem tekinthet vissza kialakult módszertani kutatásokra. Megkíséreltünk bizonyos szétfolyó módszer-kategóriák helyébe helyezni egy, a történelemfelfogás természetének megfelelőbb módszeres épületet, amelynek architektonikáját a mai kutatás lehetőségei szerint felvázoltuk. Csupán vázlatokat adtunk, de legjobb tudásunk szerint simulni igyekeztünk a valóságos, élő módszeres munkához s azok logikai ideáljához. Jól tudjuk, s magunk látjuk a legjobban, mennyi alkalom nyílik e téren a jövő kutatások számára. Első sorban historikusoknak irtunk, s így számos filozófiai és ismeretelméleti szempontból érdekes kérdést csupán érintettünk. Reméljük, hogy dolgozatunk német kiadásában sokat fogunk e téren pótolhatni, s ugyanott a legújabb irodalomnak is bővebb ismertetését nyújtjuk. E rövid dolgozatban minden célunkat elértük, hacsak némi világosságot sikerült is hozni e sokfelé ágazó tudományos munka belső összefüggésére és természetére vonatkozólag. Gyakran meg kellett elégednünk a kezdet kezdetével: azzal, hogy a problémát helyesen feltegyük; ez azonban minden gyors kifejlődésben lévő ifjú tudományágnál a legfontosabb. A tudományos vizsgálatok közül, úgy véljük, azok a legértékesebbek, amelyek megérintve a valóság új meglátásán, nem haboznak az első kezdő s éppen ezért legnehezebb lépéseket megtenni.
Kolozsvár, 1918 december.

TARTALOM.

Lapszám	
Bevezetés	3
I. Az interpszichikus megismerés általában	9
II. Alapmódszerek	20
II. Az analógiás következtetés	21
III. Rekonstruáló hipotézis	26
IV. A szintetikus beleélés	31
V. Az individualizáló dedukció	38
VI. Történelmi absztrakció	39
B. Részletmódszerek	43
VII. A típusközvetítés módszere	44
VIII. Öntudatlan módszereiének; beleézés	47
- IX. A történelmi adat és a sorképzés princípiuma	57 .,
X. Interpoláció	63
XI. Az elimináció	67
XII. A jelen és múlt korszerűsége és az interpszichikai megismerés	68
<i>Függelék.</i>	
1. Történetelmélet és pszichográfia (korrelációs pszichikai kutatás)	73
2. A megértésprobléma jelentősége; történetelméleti és történetfilozófiai határkérdések	79